

Bertók Béla püspöki és egyházszerzői munkássága

Tartalomjegyzék:

Bevezető.	3.
Történelmi előzmények.	3.
Egyháztörténelmi előzmények.	4.
Bertók Béla életének rövid összefoglalása.	5.
A Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulása.	9.
Bertók Béla és a sajtómisszió.	18.
A Szeretet néplapról.	19.
A szeretet naptára.	21.
A Szeretet Kiskönyvtára.	23.
A Kálvin nyomda.	24.
Az „egyházársadalmi munka”.....	26.
A belmisszió kezdetei.	27.
A belmisszió megszervezése.	30.
A belmisszió megindulásának akadályai.	30.
A belmisszió szociális jellege.	31.
Bertók Béla és a Napkeleti Baráti Kör.	33
Bertók Béla és az összegyház.	34.
Bertók Béla és az állam kapcsolata.	35.
Rövidítések jegyzéke.	41.
Felhasznált irodalom.	42.
Függelékek.	47.

Bevezető.

Dolgozatom témája, mint ahogyan a cím is mutatja, Bertók Béla püspök egyházszervezői és egyházvezetői munkássága. Azért választottam ezt a témát, mert úgy vélem, sokat lehet tanulni Bertók Bélától abban, hogyan is kell egy, az anyaország határain túlra, kisebbségbe szorult magyar református egyház életét szervezni, irányítani alkalmazkodva a körülményekhez, és ami a legfőbb, céltudatosan és a jövőbe tekintve építkezni. A kutatásom célja tehát az, hogy bemutassam az ő szervező munkáját és azt a koncepciót, amire ő felfűzte a sokoldalú munkásságát.

Bertók Béla életével egyetlen terjedelmesebb vagy jelentősebb tanulmány sem foglalkozik. Így kutatásom csak ezzel az egyháztörténeti korról általánosságban foglalkozó monográfiákra és tanulmányokra valamint levéltári forrásokra, jegyzőkönyvekre és a kor újságainak, folyóiratainak cikkeire hagyatkoztam.

A dolgozatom elején először is a történelmi és egyháztörténelmi előzményeket mutatom be. Ezt követően rátérek magának Bertók Béla életének a rövid bemutatására. Ezt követi a Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulásának leírása, amelyben a kezdettől fogva tevékeny, majd a folyamat végéhez közeledve vezető szerepet vállalt. Ezt követően térek rá munkásságának két fő területére, amelyet az egyház belső megújítása érdekében végezett, tehát a belmisszióra és az azzal kapcsolatos és azt segíteni hivatott sajtómisszióra. Majd röviden foglalkozom Bertók és az állam, valamint az ő és az összegyház kapcsolatával. A dolgozatot a kutatás eredményeinek összegzése zárja.

Történelmi előzmények.

Ahhoz, hogy Bertók Béla püspöki munkásságát megismerhessük, először is meg kell ismernünk azt a történelmi kontextust, amelyben az egyház irányítását vállalta és végezte. Így most tekintsünk bele egy kicsit abba, hogyan is került Bertók és kárpátaljai reformátusok egésze egy másik állam területére anélkül, hogy átlépte volna a határt, vagy utazott volna egy kilométert is.

A mai Kárpátaljaként ismert terület csak 1920. június 4-én a trianoni békeszerződés keretében vált külön Magyarországtól. Egészen eddig a pillanatig sohasem játszotta, külön,

önállósággal rendelkező tartomány szerepét, hanem ezer éven keresztül a Magyar Királyság szerves részét képezte. Magyarország, mint Osztrák-Magyar Monarchia része az 1914. július 28-án Szerbiának küldött hadüzenettel elindult I. világháborúban a kezdettől fogva részt vett.¹ Mielőtt a monarchia teljes vereséget szenvedett volna, Magyarország 1918. november 13-án, IV. Károly király eckartsau-i nyilatkozatával, gyakorlatilag független állam lett.² A háború után, mint vesztes és független állam vett részt az első világháborút lezáró Párizs környéki béketárgyalásokban. Felvidék és Kárpátalja területére igényt tartott, a szintén Monarchiából kivált Csehszlovák Köztársaság, melyet október 28-án kiáltott ki a Nemzeti Tanács, ezután pedig november 14-én detronizálták a Habsburg házat, és az épp trónon ülő Károly császárt.³

A cseh vezetés a Párizs környéki béketárgyalásokon, amikor felmerült a kérdés, hogy az a terület, amelyet ma Kárpátaljának neveznek, hová kerüljön, benyújtotta az igényét rá. Előnyére volt, hogy csak ő állt elő konkrét tervekkel ezen a területen, továbbá maga mögött tudhatta Franciaország támogatását. 1919. augusztus 6-án a nagyhatalmak jóváhagyták, hogy Csehszlovák államhoz csatolják Kárpátalját, miután annak képviselői megígérték, hogy széleskörű autonómiát biztosítanak Kárpát-Ukrajnának.⁴ Mindeközben a helyi ruszinok is elkezdtek szervezkedni, több nemzeti tanácsuk is alakult, melyek ellentétes terveket dédelgettek. A kérdést az USA-ban élő szlovák Zatkovic idelátogatása döntötte el, akinek közvetítésére megalakult a Központi Nemzeti Tanács, mely Ungváron 1919. május 8-án kimondta, hogy a Csehszlovák Köztársasághoz csatlakoznak.⁵ Ám miután a jogi helyzete rendeződött a területnek, a cseh vezetés nem volt hajlandó gyakorlatba is átültetni az ígéreteit, rengeteg cseh tisztviselőt telepítettek le ide, és a helyi ruszinoknak nem engedtek sok beleszólást a tartomány irányításába azt hangoztatva, hogy a ruszin nép még nem áll azon a kulturális szinten, hogy saját magát igazgatni tudja. Ez a helyzet véglegesen, a müncheni egyezmény után 1938 őszén változott csak meg, mikor is a bomlófélben lévő Csehszlovákia vezetői megadták a széleskörű autonómiát.

Egyháztörténelmi előzmények.

¹ ROMSICS: Magyarország története, 105.

² i. m., 117.

³ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 28.

⁴ i. m., 35.

⁵ i. m., 36.

Ezek a változások váratlanul érték a Magyarországtól elszakított református egyházat és gyülekezeteket. A kárpátaljai területen élő reformtusok nagy része a tiszántúli, míg kisebb része a tiszáninneni református egyházkerületbe tartozott. Az elcsatolásokkal a beregi egyházmegye kétharmada esett az új országhatáron túlra, míg az ugcsoi és az ungi egyházmegye szinte teljes egészében az megalakuló csehszlovák államhoz került. A gyülekezetekben és az egyházmegyékben zűrzavar és bizonytalanság uralkodott.⁶ Egyelőre, míg be nem fejeződtek Párizs környéki béketárgyalások, azt sem lehetett tudni biztosan, melyik államhoz fognak tartozni. Sokan még reménykedtek abban, hogy megmaradhatnak a Magyarországi Református Egyház berkeiben, és az egész megszállást, csak egy átmeneti időszaknak tekintették. Ezt a helyzetet jól illusztrálja, hogy Bertók Béla beregi egyházmegye esperese mind 1919-ben, mind 1920-ben és 1921-ben részt vett a tiszántúli egyházkerület gyűlésein.⁷ Ám minden ilyen jellegű tervet keresztülhúzott az, hogy az első Csehszlovák Köztársaság kormánya kijelentette, csak azt a szlovákiai református egyházat hajlandó elismerni, mely független az Magyarországi Református Egyháztól. Az első feladat az adott körülmények között, hogy megszervezzék az új egyházkormányzatot, amellyel később továbbléphetnek. Ez a probléma 1920. december 21-én a kassai-tiszai egyházkerület megalakulásával, majd pedig 1921. január 28-án a dunáninneni egyházkerület megalapításával nagyrészt megoldódtak.⁸

A trianoni határokon kívülre, és így a Csehszlovákiához került református egyházi részeknek nem csak a közjogi helyzete kuszálódott össze és került válságba, hanem az anyagi is. Ugyanis a magyar református egyház a szétszakadásig biztos anyagi helyzetét három forrásból biztosította, az állam által havonta utalt kongruából, a gyülekezet (általában hagyatékként kapott) földbirtokaiból származó bevételből, a különböző alapokból és alapítványokból melyeket az egyházmegyék és egyházkerületek kezeltek. Ehhez jöttek még a gyülekezetek adományai és az egyháztagek befizetése, stb. amelyek biztos alapot nyújtottak az egyházi oktatási, szeretetszolgálati intézményrendszerének és az egyházi közigazgatás fenntartására.⁹ Az állam által biztosított kongruát, bár a Csehszlovák Köztársaság vállalta, hogy továbbra is folyósítja, azt a lelkeszek hűségesküjéhez, és a magyarországitól független egyház megszervezéséhez kötötte, de később, mint majd látni fogjuk bizonyos esetekben a feltételek teljesülése után sem

⁶ i. m., 67.

⁷ i. m., 69.

⁸ i. m., 71.

⁹ VISKY: Magyar református egyház, 49.

folyósította azt. Az egyházi alapok és alapítványok, amelyek az egyházkerületi és egyházmegyei kezelésben voltak vagy elértéktelenedtek az inflációban, vagy pedig Magyarországon maradvá hosszú vitát váltottak ki a reformátusok között (például a Boldácsy-alap). Így az egyház újjászerveződését és működését komoly anyagi problémák között kellett megkezdeni és véghezvinni.

Bertók Béla életének rövid összefoglalása.

Bertók Béla Munkácson látta meg a napvilágot, 1873. november 3-án szülei kilencedik gyermekeként, nevét a gyermekkorában meghalt bátyja után kapta. Édesapja Bertók János, a helyi református leányiskola tanítója és a helyi református gyülekezet orgonista-kántora, később községi, majd állami tanító, az 1848-1849-es szabadságharcot, mint tűzmester harcolta végig.¹⁰ Édesanyja Papp Borbála, akivel édesapja 1858-ban kötött házasságot.¹¹

Az iskolát szülővárosában kezdte, itt végezte el az elemi, majd a gimnázium első négy osztályát, a következő négy évben pedig Sárospatakon tanult és itt érettségizett 1891-ben. Ezután szintén Sárospatakon kezdte el a teológiai tanulmányait, négy év múlva itt tette le az első lelkészképesítő vizsgát, 1895 júniusában, közepesen jó eredménnyel.¹² Innen Budapestre ment, ahol bölcsészeti tanulmányokat folytatott, és ezzel párhuzamosan segédlelkészként dolgozott. Ezen kívül belekóstolt a nevelő, ügyvédi írnok és újságíró szakmába. Kilenc hónapig tagja volt a Függetlenség c. napilap szerkesztőségének, és emellett a még gyerekcipőben járó Református Ifjúsági Egyesület munkájában is részt vett Szabó Aladár vezetése alatt.¹³ Az itt töltött években anyagi gondokkal is küzdött, valószínűleg ez volt az egyik oka, hogy több munkát is végzett, és hogy nem fejezte be a bölcsészeti tanulmányait.¹⁴

1897 szeptemberében Budapestről szintén anyagi nehézségek miatt Győrtelekre költözött, ahol Biki Ferenc szatmári esperes mellett, mint bejegyzett segédlelkész helyezkedett el és ezen kívül nevelőként is dolgozott.¹⁵ Ezt követően Fehérgyarmatra ment és Fábián Károly mellett káptalan-tanítói állást vállalt. Eközben Debrecenben sikeresen letette a második lelkészképesítő

¹⁰ SZABADI: Itt viharzott át, 56.

¹¹ SZABÓ: Bertók Béla, 51.

¹² SZABADI: Itt viharzott át, 56.

¹³ UO.

¹⁴ SZABÓ: Bertók Béla, 51.

¹⁵ SZABADI: Itt viharzott át, 56.

vizsgáját, és 1901 novemberében a Bereg egyházmegyei Zápszonyban lelkészi állást vállalt, itt két évig szolgált. Zápszonyban ifjúsági egyesületet és gyülekezeti könyvtárt szervezett, közben aktívan részt vett a vidék és különösen a szomszéd mezőváros, Mezőkaszony kulturális életében.¹⁶

1903 őszén a beregsurányi gyülekezet meghívta lelkipásztorának, amelyet el is fogadott, itt 11 évig szolgált, ez idő alatt az összes egyházi épület megújult, ezen kívül itt is tevékeny részt vállalt az ifjúsági élet szervezésében, amelyről, majd később a püspöki hivatal viselésének idejében sem feledkezik meg. Többször is vendégül látta a beregsurányi parókián Meggyessy Bélát, a kor ifjúsági mozgalmának egyik jelentős alakját. Közben az egyházkormányzatba is belekóstolt és gyakorlatot szerzett abban, hisz egyházmegyéjének először lelkészi jegyzője, majd pedig főjegyzője lett, de ezt a hivatalt nem birtokolja hosszú ideig, mert 1914. április 15-én a 65 anyagyülekeztből álló beregi egyházmegye közgyűlése esperessé választotta. E tiszteletet 1922-ig, lemondásáig viselte. Mint esperes sokat fáradozott azon, hogy az egyházközségek egyházfenntartói alapokat létesítsenek, és azokat folyamatosan fejlesszék.¹⁷

Feleségével Sikor Erzsébettel még Fehérgyarmaton ismerkedett meg, ahol egy intézetben tanítottak. Erzsébet később a szatmári református felsőbb leányiskolában és tanítóképzőben tanított, esküvőjüket 1907. június 25-én, Szatmáron tartották meg. Házasságukból négy gyermek született, akik közül három érte meg a felnőttkort és pedig János, Erzsébet és Irén.¹⁸ Erzsébet 1935. augusztus 29-én kötött házasságot Kovács József noszvaji lelkésszel,¹⁹ akit miután Bertók Béla nyugdíjba megy, a munkácsi gyülekezet megválasztotta lelkipásztorának.²⁰ Irén pedig 1937. február 6-án kötötte össze életét dr. Kusnyerik Jánossal.²¹

Sütő Kálmán, a beregi református egyházmegye esperese, 1914 elején, 77 évesen elhalálozott. Ezt követően kiírták a választást melyen, mint az esperes után következő legmagasabb egyházmegyei (lelkészi) hivatalt, a főjegyzőit viselő Bertók Béla jó eséllyel indult.

¹⁶ i. m., 52.

¹⁷ i. m., 52–53.

¹⁸ SZABADI: Itt viharzott át, 56.

¹⁹ *Kárpátaljai Református Egyház Levéltára*, A munkácsi ref. Egyházközség anyakönyvéből a lelkészekre és családtagjaira vonatkozó adatok.

²⁰ *Kárpátaljai Református Egyház Levéltára*, Jegyzőkönyv, az 1941. ápr. 24-én megtartott lelkészválasztásról.

²¹ *Kárpátaljai Református Egyház Levéltára*, A munkácsi ref. egyházközség anyakönyvéből a lelkészekre és családtagjaira vonatkozó adatok.

A szavazatokat 1914. március 9-én bontották fel és számolták össze, a 66 beérkezett szavazatból 34-et Bertók kapott, 17-et Szentimrey József, derceni lelkész, egyházi tanácsbíró, és 15-öt Mízsák Péter beregszói lelképásztor, szintén egyházi tanácsbíró.²² Ez alapján 1914. április 15-én a Beregszászban megtartott közgyűlés a választás alapján, miután tisztségét elfogatta, ünnepélyesen beiktatták abba.²³

Sütő Kálmán Bertók nem csak az esperesi tisztségben követte, hanem a munkácsi református egyházközség lelkészi hivatalában is, mivel a gyülekezet 1914 márciusában meghívta őt lelképásztorának, amit ő el is fogadott.²⁴ A tervek szerint a beiktatása 1914. augusztus 2-án lett volna esedékes. Azonban közbeszólt az épp kitörő I. világháború. Ugyanis dr. Baltázár Dezső, a tiszántúli egyházkerület püspöke végezte volna a beiktatást, aki az augusztus 1-én életbe léptetett hadi menetrend miatt már nem tudott elutazni Munkácsra. A mozgósítási parancs egyik rendelkezésének félreértése miatt azonban a hadkiegészítő területől az összes lelkésznek be kellett vonulnia, így bár az ünnepségen részt vettek, ám a beiktató szerepét senki nem vállalta. Az eseményt elhalasztani sem lehetett, így egy egyházi rendelkezés alapján (E. T. 2. tc.) a beregi egyházmegye esperese, azaz saját maga végezte el a lelkészi beiktatást.²⁵

A háború sok terhet és munkát rótt Bertók Bélára nem csak, mint a munkácsi gyülekezet lelkészére, hanem mint a Beregi Református Egyházmegye esperesére is, hisz ebből kifolyólag 65 gyülekezet gondja is őt terhelte. Nem sokkal a lelkészségre való beiktatása után szeptemberben és decemberben is menekülni kellett a benyomuló orosz csapatok elől, amikor nem csak saját családjáról, hanem az egyházközség értékeiről is gondoskodnia kellett. Az egész háborút végigkísérték a bizonytalanságok és nehézségek, a háború elhúzódásával élelmezési és ruházati gondokról is gondolkodnia kellett. Aztán jöttek a forradalmak és megszállások, melyek végképp felborították az egyházi életet, amelyben persze neki, mint esperesnek rengeteg problémával kellett szembesülnie.²⁶

Az új helyzetben 1922-ig viselte az esperesi tisztséget. Ekkor a cseh hatalom által tanúsított ellenséges magatartása és némely lelképásztorok személyével szembeni negatív

²² FODOR: Beregi egyházmegye története, 25.

²³ uo.

²⁴ uo.

²⁵ SZABADI: Itt viharzott át, 57.

²⁶ uo.

megnyilvánulása miatt arra az elhatározásra jutott, hogy tisztségét tovább nem viseli, lemond róla. A lelkészek ellenséges hozzáállása saját bevallása szerint anyagi eredetű volt, mivel nem tudta az új államhatalomtól a régi rendszerben nekik kijáró kongruát kiharcolni.²⁷

Esperesi tisztségéről való lemondása után is komoly szerepet vállalt az egyházi élet és egyházszervezet megszervezésében, amit az I. világháború és a trianoni békediktátum szétszabdalt. Azon volt, hogy három egyházmegyéből (beregi, ungi és ugoctai) létrehozzanak egy külön egyházkerületet. Erre sor is került 1923. június 27-én, ekkor őt választották meg a püspöki tisztségre. Mivel ennek az új egyházkormányzati egységnek nem volt elődje, ezért az egész megszervezése komoly munkát jelentett, és ebben ő vállalta az oroszlanrészt. Annak ellenére, hogy ennek az új egyházkerületnek a létrehozását a csehszlovák hatóságok is támogatták és ösztönözték őt, mint püspököt csak kilenc évvel később ismerték el és vették fel a hivatalos kapcsolatot hivatalával. Az egyházkerület központja az ő gyülekezete, Munkács lett. 1938 májusában érte el egyházi tisztviselőként pályája csúcsát, hisz Balogh Elemér halála után ő lett az Egyetemes Konvent elnöke. E tisztségében való munkásságát korlátozta, hogy hivatalának iratait elődeitől a rendkívüli állapotok miatt nem tudta átvenni.²⁸ Püspöki tisztsége az első bécsi döntést követően (1938. november 2.) megszűnt, amikor a Trianon előtti egyházszervezetet próbálták meg helyreállítani, és ennek következtében egyházkerületének nagy része ismét a Tiszántúli Református Egyházkerület része lett. Püspöki tisztségéről önként mondott le, és csupán a tiszteletbeli püspöki címet tartotta meg. Ám az egyház vezetéséből ekkor sem vonult ki, hisz a Magyar Református Egyházon belül a zsinatnak, mint a tiszántúli egyházkerület választott egyházközségi képviselő lelkipásztora lett, és azon belül a naplóbíró bizottság elnökévé választották.²⁹

Miután megszűnt püspöki tisztsége, a lelkészi szolgálatot még két évig végezte Munkácson, egészen addig, amíg 1941. július 1-én nem nyugalmazták.³⁰ A második világháború végét sajnos nem élhette meg, hisz 1945. március 29-én meghal.³¹

A Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulása.

²⁷ i. m., 58.

²⁸ uo.

²⁹ KISS: Névtár, 8.

³⁰ SZABADI: Itt viharzott át, 58.

³¹ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 424.

A háború és annak következménye, azaz hogy elszakították őket a Magyarországi Református Egyháztól, váratlanul és felkészületlenül érte a kárpátaljai gyülekezeteket. Bertók Béla ezt úgy fogalmazta meg, hogy a református egyház darabokra tört, mint egy antik váza.³² A Párizs környéki béketárgyalások befejezéséig és a Csehszlovákia általi ratifikálásig Kárpátalja jövője bizonytalan volt, előbb magyar, majd román, végül pedig cseh csapatok szállták meg. Az egyházi élet rendezésére ebben az időszakban nem volt hiány szándékból és próbálkozásokból, persze ezt megnehezítette, hogy az új helyzet minden addigi egyházi struktúrát felborított. A beregi egyházmegye kétharmada Csehszlovákiához került, Ugocsa ennél, ha lehet így fogalmazni, jobban járt, hisz nagy része az új államalakulathoz tartozott, így ez a megye tovább tudta az öngazgatást folytatni. Az ungi egyházmegye szinte teljes egészében (Záhony kivételével) a Csehszlovák Köztársasághoz került, ám az itteni egyházi életet megnehezítette, hogy annak a kisebbik része egy autonóm közigazgatási egységhez, Kárpát-Ukrajnához tartozott.³³

A zűrzavar megoldására és a helyzet tisztázására és rendezésére a beregi egyházmegye lelkészei 1919. április 3-ára egyházmegyei ülést akartak összehívni, amit Bertók Béla elhalasztott a megszállás bizonytalan kimenetelére hivatkozva, ugyanis nem tartotta célszerűnek, hogy a bizonytalan politikai körülmények között ülésezzenek, hisz még azt sem tudják egyáltalán melyik államhoz fognak tartozni, és erre tekintettel kész volt hivatalából visszalépni, azonban nem volt senki, aki a tisztségét átvehette volna. Az amúgy is zavaros helyzeten még csak tovább rontott a gyülekezetekben elterjedt téves hír, hogy az új állam gondoskodni fog hamarosan a lelkészek és tanítók eltartásáról, erre a gyülekezetek beszüntették az egyházadó fizetését. Bertók gyülekezetében ezt úgy próbált megoldani és segíteni a megélhetésüktől megfosztott tanítókon és lelkészeken, hogy a gyülekezetben házról házra járva próbáltak mindenkitől az anyagi lehetőségeihez mérten adományt szerezni.³⁴ Ezen kívül Bertóknak azt is észlelnie kellett, hogy a lelkészek ellen általános mozgalom indult, amelyet a szekták (baptisták, adventisták) és a görög katolikus egyház pravoszláv irányát képviselő szószólói indítottak az állami propaganda hallgatólagos támogatásával.³⁵

³² *TtREL*, Bertók Béla: Memorandum 1924. Márc. 10. I. 22. a. 2.

³³ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 67–68.

³⁴ *TtREL*, Bertók Béla: Memorandum 1924. Márc. 10. I. 22. a. 2.

³⁵ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 68.

Ebben a válságos és zűrzavaros helyzetben kellett eldöntenie a kárpátaljai református egyházközségeknek, hogy melyik egyházi közösségbe tartozzanak, maradjanak-e továbbra is a Magyarországi Református Egyháznál, vagy csatlakozzanak az épp alakulófélben lévő szlovákiai református egyházhoz? Ha az utóbbi megoldást választják, akkor is el kellett dönteniük, hogy a szlovákiai egyházon belül egy külön egyházkerületet alkossanak az autonóm Kárpát-Ukrajnán területén, vagy pedig a szintén alakulófélben lévő tiszáninneri egyházkerülethez csatlakozzanak. Az, hogy az első megoldás nem lehetséges, azaz a Csehszlovákiához került kárpátaljai gyülekezetek nem maradhatnak a Magyarországi Református Egyház testén belül, hamar tisztázódott, hisz már 1919. szeptember 4-én az a levél érkezett Stunda ref. titkártól Révész Kálmán tiszáninneri püspöknek, hogy az állam csak akkor ismeri el az egyház autonómiáját és csak akkor folyósítja az addig a magyar költségvetéstől kapott pénzeket, ha önálló „Slovenskói ref. egyházat” szerveznek.³⁶ És emellett a prágai kormány következetesen kitartott később is. Így hát a második megoldás maradt a kárpátaljai gyülekezeteknek is, hogy az újonnan megalakuló egyházba csatlakozzon, de még mindig ott volt a másik kérdés, hogy ezt milyen szervezeti formában tegye meg? Ez a kérdés egyelőre csak a beregi és az ugocsai gyülekezeteket érintette, hisz az ungi egyházmegye az 1920. december 21-én megalakuló (szlovenszkói) tiszáninneri egyházkerület része lett.³⁷

A tiszáninneri református egyházkerület, élén Pálóczi-Czinke István püspökhelyettessel azt szerette volna, ha a beregi és az ugocsai egyházmegye hozzájuk csatlakozna, ezért a két esperest, Bertók Bélát és Biki Ferencet meghívták az 1920. szeptember 8-án tartott konferenciára, ahol a felsőmagyarországi reformátusok jövőjéről tárgyaltak. Bertók elutasító választ küldött, és utalt arra, hogy a két megye különleges helyzetben van, Czinke püspökhelyettes azonban újra ajánlatot tett a csatlakozásra.³⁸ A kérdés, hogy csatlakozzanak-e a tiszáninneri egyházkerülethez, vagy esetleg egy új kerületet alakítsanak, vitát váltott ki a két egyházmegye lelkésze között. A csatlakozásnak eleinte több híve is volt, hisz az mindenki számára ismert lehetett, hogy egy egyházkerület igazgatási kiadásai nagyok, és könnyebb ugyanazt a hivatali apparátust és intézményrendszert felállítani és fenntartani, ha a költségek több egyházközség között oszlanak el. Ennek a megoldásnak a támogató között olyan jelentős

³⁶ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 9.

³⁷ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 71.

³⁸ i. m., 72.

személyek is voltak, mint Biki Ferenc a máramaros-ugocsai egyházmegye esperese, aki ráadásul a régebben töltötte be az esperesi tisztséget a két kárpátaljai esperes közül.³⁹

A beregi egyházmegye gyűlésén megtárgyalták Czinke csatlakozásról szóló felhívását, és arra jutottak, hogy az egyházmegye ebben a kérdésben jelenleg nincs döntési helyzetben, ellenben határozat született arról, hogy az ugocsai megyével kell egy közös bizottságot alkotni, amely majd megtárgyalja a csatlakozást és a két egyházmegye jövőjét.⁴⁰ Az ugocsai gyűlés egy hasonló tárgyú levelet vitatott meg, amelyben két lehetőség volt felvázolva, vagy csatlakoznak a tiszáninneni kerülethez, vagy pedig önálló egyházkerületet alakítanak Bereggel. A gyűlés itt is egy közös bizottság felállítását szorgalmazta azért, hogy együtt döntsön a két egyházmegye.⁴¹ Így a közösen felállítandó bizottságra maradt az a feladat, hogy a kárpátaljai református gyülekezetek jövőjét megvitassa, bár azzal mindenki egyetértett, hogy később is együtt kell majd működni a tiszáninneni reformátusokkal.

A bizottság első ízben 1921. január 19-én ült össze Beregszászban, hogy megvitassa hogyan is tovább. A csatlakozás kérdésére Bertók beszámolója szerint nem tudtak választ adni, mert a hivatalos vélemény a mindenkori helyzetnek megfelelően, hol a csatlakozás mellett, hol pedig az ellen volt, és idézte Czinke memorandumát, mely szerint a Kárpát-Ukrajna területén lévő gyülekezeteknek külön kell szerveződni, így a csatlakozás kérdése idejétműlttá vált. Mivel a kormánytól a külön egyházkerületté való szervezkedésre nem kaptak közvetlen kérést vagy utasítást, a tanácskozást elnapolták. A memorandum, és a kormány hallgatása azonban újabb elbizonytalanodáshoz vezetett.⁴²

Külön megoldandó problémát jelentett a történelmi ungi egyházmegye Kárpát-Ukrajna területé lévő gyülekezeteinek a sorsa. A politikailag autonóm státusszal rendelkező Kárpát-Ukrajna ugyanis közigazgatásilag ellehetetlenítette az egyházmegye további egységét, ugyanis mind az egyházi mind pedig az oktatási kérdésekben (amelyek jelentősek voltak, hisz sok gyülekezet tartott fenn egyházi elemi iskolákat, és azoknak közvetlen felügyeletét mindig az egyházmegye gyakorolta, és képviselte az állami hatóságok felé) az itteni 12 gyülekezet ezután az Ungvári kormányzóság alá tartozott. Így az új politikai helyzetnek megfelelően elkezdődött az

³⁹ *TtREL*, Biki Ferenc: Javaslat, 1921. júl. 20., I. 22. a. 1.

⁴⁰ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 73.

⁴¹ uo.

⁴² uo.

íteni gyülekezetek egyházmegyévé szerveződése. Végül is az egyházmegyének a megalakítása megtörtént, amit a történelmi ungi egyházmegye elfogadott, ám a tiszáninneri egyházkerült még hosszú időn keresztül nem volt hajlandó a kárpát-ukrajnai ungi egyházmegye megalakulását elfogadni. Ez abban is megmutatkozott, hogy a megalakulás után az egyházmegye a gyűlésének jegyzőkönyveiben egy ideig még úgy nevezte magát, hogy „az elvben megalakult Ruszinszkói ungi református egyházmegye”, melynek vezetésére Komjáthy Gábor ungvári lelkipásztort választották meg esperesnek.⁴³ De ezután az ungi megye küldöttei is bekapcsolódtak a közös bizottság munkájába.⁴⁴

Komjáthy Gábor még az ungi egyházmegye megalakítása előtt 1921 januárjában tanácskozott Zatkoviccral (aki a ruszinszkói kormány nevében tárgyalt), a Kárpát-Ukrajnai reformátusok helyzetéről és jövőjéről, itt Zatkovic továbbra sem nyilatkozott a kormány álláspontjáról az egyházmegyéek ügyében, hanem azt mondta, hogy a reformátusok a törvény szerint jogosultak önálló egyházkerületet alakítani, vagy pedig Szlovákiához csatlakozni. De a döntést végül is a határkérdések rendezésétől tette függővé és addig is türelemre kérte a reformátusokat.⁴⁵ Azonban Prága később egyértelmű üzenetével eldöntötte az addigi kérdést, hisz 1921. március 21-én azt követelte a reformátusoktól, hogy külön egyházkerületet hozzanak létre, arra hivatkozva, hogy Kárpát-Ukrajna a Csehszlovák Köztársaság autonóm része, amelyhez az egyházi közigazgatásnak is alkalmazkodnia kell. Pálóczi-Czinke István, bár tudta, hogy mi a kormány álláspontja az ügyben, továbbra is azon az állásponton volt, hogy a Kárpát-Ukrajna területén lévő egyházmegyéek a tiszáninneri kerület részei legyenek.⁴⁶

Biki Ferenc máramaros-ugocsai esperes egy ideig még bizonytalanul állt a kérdés előtt, sőt szkeptikusan viszonyult az önálló kárpátaljai egyházkerület megalakításának gondolatához, de a hozzáállásában változás következett be, ugyanis április 27-én körlevelet intézett a lelkesekhez, melyben azt ígérte, hogy ha a kormány jóváhagyását megkapja, azonnal megalakítja a kerületet.⁴⁷ Közben a már megszerveződött tiszáninneri egyházkerület 1921. június 14-én Ótátrafüreden tartott gyűlése a konventi előkészítő bizottsághoz felterjesztette, gondoskodjanak arról, hogy a kárpátaljai egyházmegyéek is részt vegyenek az Egyetemes

⁴³ *TtREL*, Jegyzőkönyv a Rusz-i ungi ref. e.m. 1921. szept. 5-ei gyűléséről, I. 22. a. 1.

⁴⁴ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 90.

⁴⁵ i. m., 75.

⁴⁶ uo.

⁴⁷ i. m., 76.

Konvent és a majdani Zsinat munkájában, ezen kívül pedig felhívta az egyházmegyéket a kerületté alakulásra.⁴⁸ A tiszáninneri javaslatra az 1921. július 3-án Rimaszonbaton ülésező első konventi gyűlés⁴⁹ szintén felhívta a kárpátaljai egyházmegyéket, hogy kezdjék meg az egyházkerületté való szervezkedést.⁵⁰ Ettől kezdve a kezdeményezést Biki és az ugocsai egyházmegye vette a kezébe, 1921. június 30-án megtartott közgyűlésén az esperesi javaslatot elfogadva elhatározzák, hogy meg kell alakítani az egyházkerületet, amelybe meg kell hívni a beregi megyét, és az ungi gyülekezeteket, amelynek érdekében egy közös bizottságot kell alakítani, hogy a szervezést megtervezzék.⁵¹ Ezután Biki meghívókat küldött szét, hogy augusztus 2-án Beregszászban tartsanak egy tanácskozást, amelyben kimondhatják a kerületté szervezkedés szükségességét, és annak menetét meghatározzák és előkészítik.⁵²

A tanácskozásra tehát Biki Ferenc esperes javaslatára összegyűltek a három egyházmegye⁵³ delegáltjai augusztus 2-án Beregszászban a református lelkészi lakban, ahová, mint a Beregi Református Egyházmegye esperese Bertók Béla is hivatalos volt és meg is jelent. A fő kérdésben, azaz az egyházkerületbe való szerveződésben mindenki egyet értett, csak annak mikéntjében bontakoztak ki jelentős viták. Sütő Áron, akit Biki, mint a beregi egyházmegye főjegyzőjét a javaslatok előadására kért fel, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szervezkedésbe ne menjenek bele, mert Kárpát-Ukrajna határai még nincsenek meghatározva, azaz még nem tudni pontosan, mely gyülekezetek fognak ide tartozni. Bihari Lajos ugocsai főjegyző véleménye az volt, hogy mivel egyházkerületet csak a zsinat alakíthat, de zsinat jelenleg nincs így az azt is megválasztó presbitériumnak kell döntenie. Komjáthy ezzel szemben az azonnali szervezkedés mellett foglalt állást, azért, mert az állami hatóságok, csak akkor állnak szóba az egyházzal. Bertók Béla felszólalásában arról beszélt, hogy bár elvben egyet ért az

⁴⁸ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 18–19.

⁴⁹ Az Egyetemes Konvent, elvben a zsinat után a legfontosabb szerv volt az egyház irányításában, gyakorlatilag viszont a konvent irányította az őszegyházakat, mivel a nagyon ritkán összeülő zsinatnak, leginkább törvényhozó szerepe volt, míg a konvent volt feljogosítva annak végrehajtására. Az évente legalább egyszer összehívandó konventi gyűlés foglalkozott a napi dolgokkal. Az konvent elnöksége a zsinat elnöksége volt, ezen kívül a minden egyházkerület (a püspökön és a főgondnokon kívül, akik hivatalból tagjai voltak) 4-4 képviselőt és egy iskolaügyi előadót választott és küldött. - PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 143.

⁵⁰ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 18–19.

⁵¹ *TtREL*, Kivonat a máramaros-ugocsai ref. e.m. 1921. jún. 30-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből II. szám, I. 22. a. 1.

⁵² *TtREL*, Biki Ferenc: Meghívó az egyházkerületi szervezkedést előkészítő tanácskozásra, 1921. júl. 30. I. 22. a. 1.

⁵³ Ugyanis időközben megalapították a Kárpát-Ukrajna területén lévő gyülekezetek az Ruszinszkoói ungi egyházmegyét, de azt még nem fogadta el sem a történelmi ungi e.m. szlovákiai része, sem pedig a tiszáninneri egyházkerület.

ugocsbai egyházmegye javaslatával, de szerinte a cél előtt leküzdhetetlennek látszó akadályok vannak. Először is az anyagi oldalát vetette fel a kerületalapításnak, ugyanis annak a legminimálisabb adminisztrációja is komoly összegekbe fog kerülni, és ezeket a terheket nem háríthatják a gyülekezetekre.⁵⁴ Ezen kívül szerinte egy ilyen döntés felelősségét nem vállalhatta volna az akkori egyházi tiszti kar, ezért új választásokat kellett volna kiírni. Az összegyűlt végül is elfogadták Bertók javaslatát a tisztújításról, és a szervezkedés megkezdését elnapolva egy közös intéző bizottság felállítása mellett határoztak, amely az ideiglenes állapotban a három egyházmegyét érintő közös ügyeket intézik.⁵⁵

1921. november 29-én a közös bizottság ülésén azonban már nem Biki volt a vezető, mert ő időközben megváltoztatta az álláspontját, és ismét a tiszáninneri egyházkerülethez való csatlakozást kezdte el támogatni, így a bizottság új elnöke Bihary Lajos lett, ezen kívül azonban semmi jelentősebb változást nem hozott a tanácskozás.⁵⁶

Bertók Béla a következő év elején lemondott az esperesi tisztségről, melyet azzal indokolt, hogy egyre több akadály gördült az útjába, a mostani helyzetét pedig lehetetlenné teszi, hogy az 1914-ben a magyar egyházi alkotmányra tett esküjét megtartsa, ugyanis az állami hatóságok azt nem ismerik el és még lelkesztársaitól is támadások érik. A helyére az addigi esperes-helyettest, Szentimrey József derceni lelkipásztort állították.⁵⁷

Ezután az egyházkerületté való szervezkedés következő fontos állomása a presbitériumok szavazása abban a kérdésben, hogy megalakítsák-e az új kerületet. A szavazatokat 1922. október 9-én bontották fel, mely szerint 78 gyülekezetből 66 támogatta az új egyházkerület megalapítását, 7 gyülekezet úgy nyilatkozott, hogy tartózkodik, de ha lesz államsegély, akkor támogatja, 5 gyülekezet pedig nem szavazott (többek között Bertók gyülekezete, Munkács szavazata sem érkezett meg).⁵⁸ Sütő Áron főjegyző itt még mindig az adminisztrációs költségek felől aggódott, de Polchy beregi főgondnok szerint ez már eldöntött kérdés, meg kell alaptani az egyházkerületet, és ha az állam nem fogja azt anyagilag támogatni, akkor a kerületi tisztségviselők ingyen kötelesek dolgozni, ezt követően a bizottság összehívta október 31-re

⁵⁴ *TtREL*, Jegyzőkönyv az egyházmegyei küldötteinek az egyházkerületi szervezkedés tárgyában kiküldött bizottság üléséről. 1921. aug. 2., I. 22. a. 1.

⁵⁵ uo.

⁵⁶ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 95.

⁵⁷ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 98.

⁵⁸ *TtREL*, Jegyzőkönyv a Kárpátaljai ref. e.m-ék közös bizottságának üléséről. 1921. okt. 9., I. 22. a. 1.

Beregszászba az alakuló közgyűlést.⁵⁹ Az október 31-én Beregszászban tartott közgyűlésen 68 gyülekezet képviseltette magát 158 fővel (általában lelkész – gondnok – tanító felállásban, bár ez nem volt így minden gyülekeznél). Bertók Béla a kerület megalapítása ellen volt, bár ismét kijelentette, hogy elvben nem ellenzi, de még mindig arra hivatkozott, hogy a gyülekezetek, míg nem tudják pontosan, hogy mekkora anyagi teher hárul ezzel rájuk, nem dönthetnek felelősen.⁶⁰ Ezen kívül még nem tisztázott, hogy államsegélyt fognak-e kapni, és ha igen akkor mennyit, eddig csak szóbeli ígéretet kaptak erre vonatkozólag az kormányzat helyi képviselőitől. Továbbá probléma még, hogy az ungi gyülekezetek sorsa sem volt tisztázva, hisz azok elszakadásába még ne egyezett bele a tiszáninneni egyházkerület, és míg ezek a kérdések nincsenek megoldva nem szabad dönten. Ezt követően egy nagy, személyeskedésektől sem mentes vita bontakozott ki a résztvevők körében, melynek következtében Bertók visszavonta javaslatát arra hivatkozva, hogy „...a gyűlésen nem csak a javaslata, hanem sokak szemében a személye is egy botránykő...”⁶¹, de a javaslatát Szendrey István, mezőkaszonyi lelkész némi módosítással a saját neve alatt újra benyújtotta. A javaslatban az szerepelt, hogy a végleges megalakulást csak akkor mondják ki, ha elkészítenek egy részletes költségvetést, továbbá írásbeli biztosítást nyernek az államsegély felől, és ha a tiszáninneni egyházkerület az ungi 12 gyülekezetet kebeléből kiengedi.⁶² A közgyűlés megbízta Biki Ferencet és Ráthonyi Ákost immáron, mint helyettes püspököt és helyettes főgondnokot a kerület ügyeinek intézésével, és melléjük egy ad hoc bizottságot állított fel, (melybe Bertók Béla is bekerül) hogy a kerületté szerveződést irányítsák, tehát lényegében elfogadják Bertók javaslatát.⁶³

Ezt követően az események felgyorsultak, december 11-én az ad hoc bizottság már elfogadta a költségvetést, mely szerint 96600 koronából⁶⁴ 6000 jut a gyülekezetekre, a többi az államra hárul, a püspöki fizetésre ebből 30000 korona volt előirányozva, ez az összeg később sem változik, tehát ez lett Bertók Béla püspöki fizetése is (az összeg megegyezett a másik két püspök fizetésével).⁶⁵ A következő év februárjában Czinke levelében már támogatta és sietette a

⁵⁹ uo.

⁶⁰ *TtREL*, Jegyzőkönyv a KRE alakuló közgyűléséről, 1922. október 31., I. 22. a. 1.

⁶¹ uo.

⁶² uo.

⁶³ uo.

⁶⁴ A félreértések elkerülése végett a korona szó alatt, a dolgozatban nem az osztrák-magyar koronát, hanem a csehszlovák koronát kell érteni mindenhol.

⁶⁵ *TtREL*, Jegyzőkönyv, a KRE „ad hoc bizottságának” üléséről. 1922. dec. 11., I. 22. a. 1.

kerület végleges megalakulását, ugyanis a kormány felől olyan értesítést kapott, hogy ha június végéig be nem mutatják a zsinat által elfogadott egyházi törvényeket, akkor a református egyház autonómiáját felfüggesztik.⁶⁶ Ezután egy egyházi küldöttség jár Ungváron a kormányzóságon, és Petek úrtól, a tanügyi osztályról azt az ígéretet kapják, hogy a 20000 koronán felül, amelyet a kerület megalakítására kaptak, még évi 100000 koronát adnak majd az egyházkerület megalakulása után.⁶⁷

A következő meghatározó eseményre Beregszászban, 1923. március 8-án kerül sor, amikor is a kárpátaljai egyházkerület közgyűlése kitűzte a kerületi tisztségekre való választást, amelyet, minden gyülekezetnek, április 15-ig Szutor Jenő beregszászi lelkipásztorhoz kellett eljuttatnia.⁶⁸ A megválasztandó tisztségek a következők voltak: a püspöki, a főgondnoki, továbbá a paritásos elv alapján (lelkészi és világi) egy-egy főjegyzői, egy-egy aljegyzői, két-két tanácsbírói és ezen kívül két tanítótanársági képviselői hivatal lett választásra meghirdetve.

A szavazatokat 1923. április 17-én Beregszászban a Szavazatbontó Bizottság felbontotta és megszámlolta, mely szerint 81 szavazat érkezett be, amelyből kettő érvénytelen (mivel leányegyházak), így a 79 érvényes szavazatból 47-et Bertók Béla, 24-et Biki Ferenc és 9-et Komjáthy Gábor kapott (azaz az esperesek, nagyjából az egyházmegyéjükben elhelyezkedő gyülekezetekkel megegyező számban).⁶⁹ Ezek után Munkácson 1923. június 7-én Bertók Béla elvállalta a püspöki hivatalt és ünnepélyes keretek között be is iktatták abba, ezzel pedig véget ért a kárpátaljai gyülekezetek kerületté való szerveződésnek hosszú és hányatott időszaka.⁷⁰

A Kárpátaljai Református Egyházkerület gyülekezetei⁷¹:

E.m. vagy e.k. neve	Anya - Egyházak száma	Társ - Egyházak száma	Leány - egyházak száma	Fiók - egyházak száma	Missziói egyházak száma	Rendes lelkészi állások száma	Segéd - lelkészi állások száma
Beregi e.m.	40	1	-	2	2	42	7

⁶⁶ *TtREL*, Jegyzőkönyv, a KRE „ad hoc bizottságának” üléséről. 1923. feb. 7., I. 22. a. 1.

⁶⁷ *TtREL*, Biki Ferenc h. püspök, a KRE közgyűlésén tett jelentése. 1923. márc. 8., I. 22. a. 1.

⁶⁸ *TtREL*, Jegyzőkönyv a KRE közgyűléséről. 1923. márc. 8., I. 22. a. 1.

⁶⁹ *TtREL*, Jegyzőkönyv, a KRE Szavazatbontó Bizottságának üléséről. 1923. ápr. 17., I. 22. a. 1.

⁷⁰ *TtREL*, Jegyzőkönyv a KRE közgyűléséről. 1923. jún. 7., I. 22. a. 1.

⁷¹ TÁRNOK: Magyar reformátusok, 24.

Máramaros- ugocsi e.m.	24	2	4	1	1	25	1
Ungi e.m.	12	3	1	3	-	12	4
Kárpátaljai ref. e.k. össz.	76	6	5	6	3	79	12

A kerületté szerveződés hosszú folyamatából meg kell figyelnünk azt, hogyan is válik Bertók Béla a megalakuló kárpátaljai egyházkerület vezéregyéniségévé. Ugyan már a folyamat kezdetén vezető szerepet töltött be az egyházban azzal, hogy a legnagyobb egyházmegye esperese volt Kárpátalján, de a szerveződés kezdetén nem vállalt vezető szerepet abban, ezt Biki Ferenc máramaros-ugocsi esperes töltötte be, aki mint rangidős esperes nagyobb tekintéllyel is rendelkezett. Persze a fő kérdésekkel kapcsolatban Bertók is hangoztatta álláspontját, de ő túl óvatos és megfontolt volt ahhoz, hogy a bizonytalan állapotok között a gyeplőt a saját kezébe vegye. Ezt az óvatosságot és megfontoltságot láthatjuk abból is, hogy a kerületté szerveződés során folyton felhívta a figyelmet annak anyagi kérdésére és bizonytalan körülményeire. Ugyan elvben végig támogatta a kerületté szerveződést (legalább is, nem találkozunk olyan forrással, mely szerint a tiszáninzeni egyházkerülethez való csatlakozást pártolta volna), de tisztában volt annak nehézségeivel és ezen álláspontját következetesen képviselte, Biki Ferencsel szemben, aki többször is megváltoztatta álláspontját. Ezzel az óvatos és megfontolt hozzáállásával rendszerint meggyőzte a többséget és így a szervezkedés végére azt tapasztalhatjuk, hogy Bertók javaslatai alapján döntenek a megalakulást illető fontos kérdésekben. Ennek köszönhetően a szerveződés utolsó fázisában már nagy többséggel őt választják meg a megalakuló egyházkerület lelkesi vezetőjének.

Bertók Béla és a sajtómisszió.

Bertók Béla már fiatalon közeli kapcsolatba került a sajtóval, hisz budapesti egyetemi éve alatt, amikor bölcsészettudományt hallgatott, kipróbálta magát az újságírásban is, sőt kilenc hónapig tagja volt a Függetlenség c. napilap szerkesztőségének is.⁷² Ekkor tapasztalhatta meg azt is, hogy mekkora hatással van is a sajtó az emberekre, és erről püspökként sem feledkezett meg, hisz

⁷² SZABADI: Itt viharzott át, 56.

nagyon sok energiát fordított a kárpátaljai református sajtómunkára, sajtómisszióra.⁷³ Tette ezt többek között azért, mert szerinte kiváló eszköz a belmisszió segítésére, és azért, mert a cseh kormányzat megnehezítette a magyar, és így a református sajtótermékek határon való átjutását,⁷⁴ ezen kívül fontos szempontnak tartotta a nép művelését is, amely meglátszik az általa kiadott sajtótermékek tartalmán.

Szükség is volt a sajtó-ügy pártolására, hisz a református egyház irodalmi élete nagyon lassan fejlődött ki az új államban. Csomár Zoltán, Bertók kortársa (aki maga is két könyvet adott ki a korban) két okot jelöl meg arra, hogy miért fejlődött a korban olyan lassan az egyház irodalmi élete, az egyik a szervezetlenség a másik a közönyösség.⁷⁵ Bertók is felismerhette ezt, hisz az egész sajtóügyi törekvésének két fő motívuma az volt, az egyik, hogy igyekezett megszervezni a kiadást és terjesztést, a másik pedig, hogy igyekezte népszerűsíteni azt. Erre építette fel az egész ez irányba kifejtett munkásságát.

Bertók az évek alatt sok munkával egy kis „sajtóbirodalmat” hozott létre, amelyet az egyház szolgálatába állított, ennek a zászlóshajója a Szeretet református néplap volt, mely a maga nemében a legnagyobb eladásokat produkálta Csehszlovákiában. Majd létrehozta az évenként megjelenő Szeretet naptárát, amely szintén egyedülálló volt szlovenszkói és ruszinszkói református egyházban. Ezen kívül egy könyvsorozatot is indult a Szeretet kiskönyvtára címén, amelynek keretében különböző oktató és hitépítő könyvek jelentek meg.⁷⁶ A kiadványok nyomtatására megszervezte a beregszászi Kálvin Nyomdát, kiadás megkönnyítésére később megvásárolta az egyház számára a csődbe ment losonci Kultúra kiadót.

A sajtótermékek terjesztésének elősegítésére és az anyagi oldal biztosítására a kerület Bertók Béla tevei szerint megszervezte a Református Kárpátaljai Kerületi Irodalom és Sajtóterjesztési Egyesületet.⁷⁷

A Szeretet néplapról.

⁷³ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 222.

⁷⁴ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 175.

⁷⁵ uo.

⁷⁶ Lásd a 2. Függelékét.

⁷⁷ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 223.

A Szeretet néplapot 1923-ban alapította Bertók Béla, az első számot március 25-én adták ki.⁷⁸ A lap a maga nemében a legelterjedtebb lett a Csehszlovákiába került református egyházban.⁷⁹ Létjogosultságát jól mutatja, hogy a megalakulása után alig több mint egy évvel, az alapító már úgy nyilatkozik, hogy a lap „ma már Istennek legyen hála, általános elterjedtségnek örvend,”⁸⁰ és 1925 decemberére már a hatezres példányszámot is eléri.⁸¹ A felelős szerkesztő és a kiadó tisztét végig ő töltötte be. A Szeretet kéthetente jelent meg, minden hónap 10-én és 25-én. Az első évfolyamokban főmunkatárs volt Peleskey Sándor (Visk), Péter Mihály, Sörös Béla (Losonc). A lap nyomtatását, a szintén Bertók által alapított, és végig támogatott Kálvin-nyomda végezte. A második évfolyam számai még általában 6 oldalasak voltak, míg a későbbiek már 8 oldallal jelentek meg. Rendszeresen közölt meg cikkeket a lapban Bácsy Gyula (1935-39 püspöki titkár⁸²) és Szabó Béla (missziói lelkész 1928-1939⁸³), Bertók két közeli munkatársa. A lapban annak ellenére, hogy a püspök alapította és adta ki, cikkei általában nem jelentek meg (legalább is saját neve alatt), csak egy-két hirdetése és felhívása, amelyek leginkább hivatalához kapcsolódtak.

A néplapnak nem voltak különböző rovatai és megszokott felépítése, az egyetlen és minden számban meglévő rovata a „Hírek” volt, melyben általában a felvidéki református egyház, ritkábban az anyaországi reformátusok legfontosabb híreit közölték. Versek is jelentek meg a Szereteten, legtöbbször egy Bótán írói álnév alatt szereplő költőtől (rendes nevén Szabó Zoltán⁸⁴). A lap egyik fontos célja volt az alapítója és kiadója által szorgalmazott belmisszió előmozdítása és szolgálata. Ennek fényében sok igemagyarázat, kis, elgondolkodtató meditáció jelent meg. Ezen kívül a külmissziót is figyelemmel kísérte, különösen Molnár Mária szolgálatát, akiről több cikk és hír jelent meg a számokban, továbbá gyűjtést is szerveztek a néplapon keresztül a hazajövetelére. A lap több cikke szólt a kárpátaljai és a szlovákiai református szeretetintézményekről, melynek életét figyelemmel kísérte és az anyagi támogatás előmozdítását is igyekezett segíteni. Természetesen az egyházi közélet hírei, beszámolóí is megjelentek, de nem kaptak olyan nagy hangsúlyt, mint az egyház hivatalos lapjában a

⁷⁸ i. m., 180.

⁷⁹ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 175

⁸⁰ *TtREL*, Bertók Béla püspöki beszámolója a KRE közgyűlésén. 1924. jún. 25., I. 22. a 2., 10.

⁸¹ *TtREL*, Bertók Béla püspöki jelentése a KRE közgyűlésén. 1925. dec. 14-15., I. 22. a. 2., 5.

⁸² PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 423.

⁸³ i. m., 432.

⁸⁴ Igazi nevét az 1933-ban a Kálvin Nyomdában megjelent Vallomás című verseskötetéből ismerhetjük.

Református Egyház és Iskolában. A lap utolsó évfolyamaiban (például a 1935-ben) komoly hangsúlyt kaptak a „Bevezetés a biblia ismeretébe” címmel megjelenő kis cikkek, tanulmányok, melyek a biblia könyveit taglalták egyszerű nyelvezettel, továbbá rövid tartalmi összefoglalást adtak a könyvekről, egy-két kitérővel az előállításukra.

Összesítve megállapíthatjuk, annak ellenére, hogy Bertók Béla nem írt a Szeretethez, mégis az egész lap tematikája az ő nézeteit tükrözi, hisz nagy hangsúlyt kap a belmisszió elősegítése, a szeretetintézmények életéről szóló cikkek (beretkei árvaház, huszti szeretetház stb.), a Kálvin nyomda tevékenységének bemutatása, amelyek, mint tudjuk az ő legfontosabb céljai, továbbá az általa alapított és/vagy támogatott intézmények voltak. Hogy ezt mennyire komolyan vette bizonyítja az, hogy amikor a lap megindult, nem lehetett rá előfizetni, mert nem volt konkrét ár, hanem Bertók arra kérte az olvasókat, hogy adományaikkal támogassák a Szeretet megjelenését, hogy azok is hozzá férjenek, akik nem tudnák kifizetni az előállítás költségét. Ennek értelmében a lelkészek gyűjtötték is az adományokat,⁸⁵ ez a módszer pedig biztosította azt, hogy az elterjedtsége lévén jó szolgálatot tehet a cél érdekében.

A szeretet naptára.

Egy református naptár szerkesztése már az 1922-es konventi ülésen⁸⁶ felmerült, és ekkor úgy határoztak, hogy azt egy névtárral együtt kell kiadni.⁸⁷ Végül is Bertók Béla vállalja magára a naptár és a névtár megszerkesztését és kiadását többek között azért is, hogy ezzel a Kálvin nyomdának újabb megbízást szerezzen.⁸⁸ Végül is Bertók Béla javaslatára a naptár és a névtár külön jelent meg, hisz a naptárat 10000 példányban terveztek kiadni, míg a névtárra csak 350-400 példányig volt igény, a naptár neve pedig Református Naptár helyett a Szeretete Naptára lett.⁸⁹ Innentől kezdve az évenként megjelenő naptárat mindig Bertók Béla szerkeszti és adja ki. Az első naptár 1924-ben jelent meg az 1925-ös évre, ezt követően évenként kiadták egészen 1937-ig.⁹⁰ Kiadóként pedig a Református Egyetemes Konvent van feltüntetve, legalább is az első

⁸⁵ *TtREL*, Molnár Ferenc levele Bertók Bélának, 1924. márc. 26. I. 22. a. 2.

⁸⁶ Ekkor persze az Egyetemes Konventnek nem voltak kárpátaljai képviselői, hisz ekkor még nem jött létre a Kárpátaljai Református Egyházkerület sem. A konvent ekkor még csak a tiszáninneni és a dunáninneni egyházkerület képviselőiből állt össze.

⁸⁷ *TtREL*, Papp József levele Bertók Bélának. 1924. júl. 3., I. 22. a. 2.

⁸⁸ *TtREL*, Bertók Béla levele Papp Józsefnek. 1924. máj. 24., I. 22. a. 2.

⁸⁹ *TtREL*, Papp József levele Bertók Bélának. 1924. júl. 3., I. 22. a. 2.

⁹⁰ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 175.

években. A naptár folyamatosan fejlődött és terjedelmesebb lett, hisz megpróbálták folyamatosan bővíteni és modernizálni, új és új hasznos dologgal, információval ellátni.⁹¹ Bertók Béla erre a célra kiváló írói gárdát gyűjtött össze.⁹² Természetesen ezt a kiadvány is, mint ahogy a Szeretet kiadványcsalád többi része is a Bertók által alapított és pártfogolt Kálvin nyomdában nyomtatták.

A naptárat felépítését tekintve két nagyobb részre oszthatjuk. Az első rész az, amely tényleg egy klasszikus naptárhoz tartozik, azaz a névnapokat, az idő felosztását és a hozzá kapcsolódó csillagászati és egyéb tudnivalókat és érdekességeket tartalmazta. Minden hónap naptári beosztása egy oldalt foglalt el, amelyben négy vallás szerint voltak megkülönböztetve a névnapok a következő sorrendben: protestáns, római katolikus, görög-orosz (görög keleti) izraelita. A görög keletinél és az izraelita vallásnál az eltérő naptárszámítás is megjelent. Ezután a következő két oszlopban pedig a Nap és a Hold kelte és nyugta idejét tartalmazta minden napra, az oldal alján pedig a Hold fényváltozásait és a földtávoli és a földközeli állását írta le. Ezen kívül az időjárást is tartalmazta egy bizonyos Herschel szerint. Minden ilyen hónapleírást egy jegyzetelésre alkalmas üres oldal követett, melynek alján a népi jóslatok vannak feltüntetve az adott hónapokra. Ezt követően egy korszámítási táblázat foglalt helyet, mely az eltérő időszámítások szerint jelölte meg az adott évet. Majd a csillagászati hónapok, a nap és holdfogyatkozások leírása következett. Az ünnepek és a rendelt böjtnapok is természetesen szerepeltek a naptárban. Ezen kívül még tartalmazott egyéb hasznos információkat a lakosságra vonatkozóan, mint például postai díjszabási útmutatót és a háziállatok vemheségi idejét és az ellési naptárát tartalmazó táblázatot.

A naptár következő része, amely nagyjából a naptár terjedelmének a nyolcvan százalékát tette ki, egy irodalmi rész volt, amelyben különféle művek szerepeltek. Az irodalmi részt általában egy neves évfordulóhoz kötött emlékezés nyitotta meg. Például az 1926-os naptárban a Mohácsi csata 400 éves, 1927-es naptárban pedig a gályarabok megszabadulásának⁹³ a 250 éves évfordulóját méltatták.⁹⁴ Ebben a részben megjelentek továbbá tanulmányok egyháztörténelmi személyekről, más neves eseményekről, ezen kívül elbeszélések, történetek és általában ezek

⁹¹ [szerző nélkül]: Szeretet Naptára, 8.

⁹² uo.

⁹³ BERTÓK: A szeretet naptára az 1926-ik évre.

⁹⁴ BERTÓK: A szeretet naptára az 1927-ik évre.

mellett sok vers is olvasható volt. A naptár végén pedig különböző hirdetések szerepeltek, amelyeknek persze a kiadvány árának csökkentése volt a funkciója.

A naptár tehát betöltötte célját, azaz részletes eligazítást adott az idő beosztásáról, és a névnapokról, továbbá az ünnepekről, de ezen kívül a népnevelést is igyekezett elősegíteni a vallásos olvasmányok tartalmazásával, de a gazdálkodást is megpróbálta segíteni az ellési és a vemhességi időszakok feltüntetésével. Ezen kívül a népművelést segítette a különböző irodalmi művekkel, a versekkel, elbeszélésekkel, novellákkal, és a fontos történelmi események és személyek méltatásával is.

A Szeretet Kiskönyvtára.

Ahogy már említettük a csehszlovák hatóságok minden kezükben lévő eszközzel igyekeztek akadályozni a magyar sajtótermékek bekerülését az országba, és e tekintetben nem tett kivételt a vallásos irodalmak terén sem, így létrejött egy „szellemi határzár”.⁹⁵ Ennek a határzárnak a következtében nagyon kevés magyar vallásos könyv jutott be a Csehszlovákiában élő reformátusokhoz, ez persze hátráltatta az egyházi életet, de még inkább a nagy célt, a belmissziót. Ezért Bertók Béla létrehozott egy könyvsorozatot a „Szeretet Kiskönyvtára” néven, amelynek keretében kis könyvekkel, füzetekkel és traktátusokkal próbálták a hiányt orvosolni. Persze ezeket is mind a Kálvin nyomdában készítették és általában Bertók szerkesztésében és kiadásában.⁹⁶ A könyvek megjelenésének sokan örültek, hisz egy nagy hiányt pótoltak. Pálóczi-Czinke István, a tiszáninneni kerület püspöke, a konvent lelkes elnöke ezeket a szavakat írta Bertóknak: „A kedves füzetkéket gyönyörűséggel olvasgattam, hogy ennyi írói tehetség lappang közöttünk. Ez biztató perspektívát nyit a jövőndőben.”⁹⁷

Azt, hogy tehetséges szerzőkben nem volt hiány, Bertók egy másik kortársa Csomár Zoltán is elismeri, aki mint már említettük maga is írt és jelentett meg két könyvet.⁹⁸ Ezt bizonyítja magának a kiskönyvtárnak a sorban megjelenő kiadványai is, amelyek között voltak

⁹⁵ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 175.

⁹⁶ FEDINEC: Iratok, 653–654

⁹⁷ *TtREL*, Pálóczi-Cinke István levele Bertók Bélának. 1924. dec. 1., l. 22. a. 2.

⁹⁸ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 175.

ún. „építőfüzetek” (ezek a kegyességi irodalomhoz tartoztak), vallásos történetek, színdarabok és a katechézis műfajban született kis könyvek.⁹⁹

Persze mint minden kezdet ez is nehéz volt. Akadtak kritikus megjegyzések is, az egyik kritikát a fentebb örömet kifejező Pálóczi püspök fogalmazta meg, aki így írt Bertóknak: „Egyik észrevételem az, hogy egy kicsit baptista ízűek, rajongást ébresztők, tehát az egészséges magyar észjárásnak kissé idegenszerűek.”¹⁰⁰ Amire Bertóktól azt a választ kapta „Nem gondolnám, hiszen vallásos iratról van szó s ennek aligha lehetne más hangja. Meg aztán ez is csak a kezdet kezdetén van. Hiszem, hogy fejlődni fog és ki fog alakulni az a hang s modor, mely a legjobban megfelel.”¹⁰¹ Pálóczinak ezen kívül az is kifogása volt, hogy nem lehet eldönteni a szövegekből, hogy azok kinek is íródtak: a széles néprétegnek, vagy a művelt, de szűk olvasóközönségnek, hisz vannak benne a nép számára ismeretlen idegenszavak.¹⁰² Bertók erre válaszolva megírja azt, hogyan is áll az egész könyvsorozathoz és kiknek szánja: „Nagyon nehéz feladatra vállalkoztam akkor, amikor ezeket a füzeteket a népnek is, az intelligens embereknek is olvasmányossá szeretném tenni. Inkább azonban a népnek akarom úgy azonban, hogy lehetőleg élvezet találjon benne a művelt és tanult ember is.”¹⁰³ Ezen kívül szintén ebben a levelében írja meg, hogy egyelőre kevés a munkás ezen a területen, de „sok elrejtett kincs van a papság és a tanítóság között”, akiket csak szóhoz kell jutatni. Az egész könyvsorozat erről a szóhoz juttatásról szól, ezért is lett olyan sok műfajt és stílust felvonultató.

A Kálvin nyomda.

Bertók Béla az egyházi sajtómisszió¹⁰⁴ fellendítésének érdekében már püspöksége elején célul tűzte ki egy egyházi nyomda létrehozását. Nem sokára e terve megvalósult, hisz sikerült megvásárolni egy beregszászi nyomdát, mely 1923. november 1-én már meg is kezdhette a munkát „Kálvin-nyomda” néven.¹⁰⁵ A nyomda megvásárlása merész ötlet volt Bertók részéről, hisz az anyagilag rossz helyzetben lévő egyháznak ez nagy terhet jelentett, de ő határozottan

⁹⁹ A kiadott könyve felsorolását lásd a 2. Függelékben.

¹⁰⁰ *TtREL*, Pálóczi-Cinke István levele Bertók Bélának. 1924. dec. 1., I. 22. a. 2.

¹⁰¹ *TtREL*, Bertók Béla levele Pálóczi-Cinke Istvánnak. 1924. dec. 7., I. 22. a. 2.

¹⁰² *TtREL*, Pálóczi-Cinke István levele Bertók Bélának. 1924. dec. 1., I. 22. a. 2.

¹⁰³ *TtREL*, Bertók Béla levele Pálóczi-Cinke Istvánnak. 1924. dec. 7., I. 22. a. 2. .

¹⁰⁴ Azt meg kell jegyeznünk, hogy amire Bertók Béla korábban ezt a kifejezést használták, az alatt mi ma az iratmissziót értjük.

¹⁰⁵ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 176.

kiállt terve mellett, és véleménye szerint „...Isten mindig kegyelmes voltában való erős bizalom megnyugtat, hogy vételünkkel is az Ő dicsőségét szolgálhatjuk s Ő megsegít minket a vállalkozásunkban, de csak úgy, ha mi is mindent elkövetünk Érette és a nyomda érdekében.”¹⁰⁶

Az intézmény nevének megválasztása is jól tükrözi azt, hogy Bertók szeme előtt a reformációban és az egyháztörténelemben később is oly sok hasznot hozó könyvnyomtatás lebegett. Ő maga így fogalmazott, amikor az egyházkerületi közgyűlésnek indokolta a vásárlást: „Fölösleges hangsúlyoznom, mit jelent a nyomda egyházi életünk felújításában, csak a reformáció korára mutatok rá, amikor a nyomdák valóságos teremtmény munkásságot fejtettek ki a lelki megújulás szolgálatában. Ezt a célt kívánja szolgálni a nyomda is...”¹⁰⁷ A nyomda működését úgy kezdte, hogy a Beregi Református Egyházmegye tulajdonában volt. Persze egy ilyen nyomda fenntartására és megbízásokkal való ellátására kevés volt a kárpátaljai egyházkerület, ezért Bertók azon igyekezett, hogy az újonnan megalakult intézményt az egész szlovéniai és ruszinszói református egyház tekintse sajátjának és minden nyomdai munkát a Kálvin nyomdával végeztessen. Ennek érdekében először az Egyetemes Konventhez fordult, mely elfogadva kérését 1923. január 8-án, Kassán határozatilag kimondta, hogy minden hivatalos kiadvány ott készíthető, és ennek érdekében felhívta az egyházkerületek és egyházmegyék figyelmét is a nyomda támogatására.¹⁰⁸ Azonban a határozat ellenére az összegyház¹⁰⁹ támogatása nem valósult meg teljesen, sőt még a konvent sem tartotta be következetesen határozatát, amire Bertók Béla rendszeresen felhívta a figyelmet különböző egyházi fórumokon.

Az összegyház támogatása és megbízásai hiányában a nyomda veszteségesen üzemelt, és egyre nagyobb adósságot kezdett el maga előtt görgetni. A beregi egyházmegye, a tulajdonos egyedül nem akarta és nem is bírta a nyomda által termelt veszteséget finanszírozni, ezért már a bérbeadás vagy az eladás is szóba került. Megpróbálták szövetkezetté alakítani,¹¹⁰ mely szerint a tulajdon 35%-át továbbra is az egyházmegye, 30%-át egy bank, 35%-át pedig magánszemélyek

¹⁰⁶ *TtREL*, Bertók Béla levele Dancsházy Sándornak. 1923. nov. 10., I. 22. a 1.

¹⁰⁷ *TtREL*, Bertók Béla püspöki beszámolója a KRE közgyűlésén. 1924. jún. 25., I. 22. a 2., 10.

¹⁰⁸ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 176.

¹⁰⁹ A félreértések elkerülése végett a dolgozatban itt és máshol többször is használt összegyház kifejezés alatt a Szlovéniai és Kárpátalja (/Ruszinszói) Egyetemes Református Egyházat értem a maga három egyházkerületével együtt.

¹¹⁰ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 226.

tulajdonolnák,¹¹¹ de végül ez a kísérlet sem hozott sikert. Bertók az összegyházi támogatás hiánya miatt a közvetlen vezetőségből visszalépet, de a nyomdáért továbbra is harcolt, elkötelezettségét mutatja, hogy az első években az alkalmazottak bérét olykor a saját zsebéből fizette ki.¹¹² A nyomda életében komoly változást hozott, hogy az anyagi gondok miatt a beregi egyházmegyétől 1932-ben megvásárolta a kárpátaljai egyházkerület, de ez sem hozott változást a nyomda anyagi helyzetébe, hisz az 1929-től kibontakozó gazdasági világválság Csehszlovákiában és azon belül Kárpátalján is éreztette hatását, így még kevesebb megbízást kapott az intézmény.¹¹³ Bertók Béla folyamatosan kardoskodott amellett, hogy végre az összes református kiadványt itt nyomtassák, emiatt többször éles vita alakult ki közte és Pálóczi-Czinke István püspök, a konvent lelkészi elnöke, majd pedig halála után utódja, Magda Sándor püspök között. Mivel ezt nem sikerült elérnie, kénytelen volt bérbe adni, Juhász Istvánnak, aki addig a nyomdában dolgozott, bár ez sem hozott nagy változást: a nyomda élet-halál harca egészen az egyházkerült felbomlásáig húzódott.

Végülis Bertók Béla kitartó munkája árán, még ha folytonos anyagi gondok között is, de fennmaradt az intézmény és végezte feladatát. Ha nem csak a kárpátaljai egyházkerület, hanem a konvent és az összegyház is teljes mellszélességgel kiállt volna a Kálvin nyomda mellett és tényleg itt került volna kinyomtatásra az összes egyházi kiadvány, akkor a nyomda egy sikertörténet is lehetett volna, és hogy ez nem következett be az legkevésbé Bertók Bélán múlt.

A korszakban a Kálvin nyomdából, és később más kiadóktól húsz év alatt majdnem száz könyv jelent meg, leginkább vallásos témájú hitméllyítő kiadványok, de a korszak második felében már tudományos igényű munkák is napvilágot láttak.¹¹⁴ Az intézmény létjogosultságát mi sem mutatja jobban, hogy a nyomdát a Szovjetunió felbomlása után újra létrehozták, és ma is működik, annak ellenére, hogy már semmi nem akadályozza a magyarországi vallási irodalom átjutást, és ma már csak a kárpátaljai kerület a célterület.

Az „egyházársadalmi munka”.

¹¹¹ Erre egyházon belül egy kampányba kezdtek, mely szerint az egyháztagok, vagy a gyülekezetek vegyenek akár kisebb részvényt, csak hogy a nyomda fenn tudjon maradni. – [szerző nélkül]: Néhány buzdító szó, 1–2.

¹¹² PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 226.

¹¹³ i. m., 348.

¹¹⁴ LADÁNYI–PAPP–TÓKÁCSKI: Egyháztörténet 2, 137.

A belmisszió nem más, mint a kötelező liturgikus szolgálatokon túlmenő, mégis egyházinak mondható munka, a vasárnapi iskolától és az ifjúsági- és leányköröktől kezdve a bibliakörökön és az énekkarokon keresztül a vallásos estélyekig és evangelizációs alkalmakig szinte mindent átölelt.¹¹⁵

A Csehszlovákiához csatolt református gyülekezetekben az 1920-as évek elején nem dívott a belmisszió, sőt a lelkészek közvéleménye megbélyegezte azokat a lekipásztorokat akik belmissziós munkát végeztek. Az, hogy az ilyen jellegű szolgálat nem indult el, annak a számlájára is írható, hogy a megszállás és a trianoni döntés után az egyház legfontosabb kérdése és feladata az egyházszervezet létrehozása volt, ami rengeteg energiát vett igénybe, és persze hátráltatóan hatott még, hogy a reformátusok lakta terület, az új ország déli részén 800 km hosszan húzódott, amely az összedolgozást akadályozta.¹¹⁶ Persze már ebben a korban is volt néhány gyülekezeti lelkész (leginkább Kárpátalján), aki elkezdte ezt a szolgálatot, ilyen volt Bertók Béla munkácsi, Szabó Béla huszti, Sörös Béla losonci, Galambos Zoltán komáromi, Zsemlye Lajos hetényi lekipásztor. Csehszlovák reformátusok által lakott hosszúkás területen megfigyelhető, hogy keletről indul el a belmissziós munka hódító útjára.¹¹⁷ Azt, hogy ez így történt, leginkább Bertók Béla kitartó és céltudatos munkája eredményezte.

Bertók Béla az „egyháztszociális munka” kifejezést szerette használni arra, amit mi leginkább belmisszió alatt értünk.¹¹⁸ Az egyháztszociális munka volt az egyik legfontosabb feladata az egyháznak a püspök szerint, és ezért sokat is foglalkozott ezzel, mint ahogy azt már korábban megállapítottuk, leginkább ebbe a szolgálatba állította be a szintén általa megszervezett sajtómissziót. Amint létrejött a Kárpátaljai Református Egyházkerület azonnal neki is látott a belmisszió elindításának. Ugyanis Bertók Béla szerint belmisszió az egyház számára létkérdés volt.¹¹⁹

A belmisszió kezdetei.

A kerület megalakulásával, és így a missziós bizottság létrejöttével a munka elkezdődött, a püspök kiadta az utasítást, hogy a bizottság hozzon létre egy koncepciót a munka számára,

¹¹⁵ UO.

¹¹⁶ CSOMÁR: Csehszlovák államkeretbe kényszerített, 199.

¹¹⁷ TÁRNOK: Magyar reformátusok, 43.

¹¹⁸ SZABADI: Itt viharzott át, 51.

¹¹⁹ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 184.

melynek a célja a korhoz alkalmazkodó módszerek kidolgozása. Bertók három irányban adott útmutatót a bizottság számára, mely szerint a programban nem csak a kifejezetten missziói gyülekezeteket kell belvenni, hanem az összes egyházat, ezért három pontot fogalmazott meg, úgy mint:¹²⁰

1. A kifejezetten református missziói gyülekezetek gondozása (Bilke, Munkács, Ungvár stb.)
2. Az összes gyülekezetben az egyháztársadalmi munka megszervezése és irányelveinek megfogalmazása (Ezen belül alpont az iratterjesztés és az iratokról való gondoskodás).
3. A lelkészek és tanítók figyelmének az egyháztársadalmi munkára való irányítása. (Bertók Béla ezt tartotta a három közül a legfontosabbnak, mert szerinte: „... aktív, tevékeny s céltudatos lelkészek és tanítók nélkül az egész egyháztársadalmi munka halvaszületett,”.¹²¹)

Dancsházy Sándor lekipásztor, a missziói bizottság tagja bemutatta a munkára való tervét, mely leginkább a lelkészek bevonását hangsúlyozta, akikben szerinte megfogytakozott a hit. Az ez által keletkezett vákuumot pedig a liberális humanizmus és a szociál-kommunista világnézet töltötte ki.¹²² Ebben a tervezetben benne foglaltatott egy „Kálvin Szövetség” megalakítása, mely a belmissziós munkát szervezné és végezné a mindenkori püspök elnöklete alatt.¹²³ A lekipásztorok szerepével kapcsolatban megegyezett a véleménye Bertókkal, hisz elsősorban rajtuk múlik, hogy belmisszió megerősödjék. Bertók Béla szerint „... ehhez a munkához épen tűró, kitartó, kötelességeit nem dohogva, hanem örömmel teljesítő, lelkes, híven munkálkodó, s mindenekefelett mély hitű egyházi hivatalnokokra s különösen lekipásztorokra és tanítókra van szükség, akik az idelent valókért folytatott ma túltengő harcot még ma kész szívvel, panasz és zúgolódás nélkül fel tudják cserélni az odafel valókért, romolhatatlan lelki kincsekkel

¹²⁰ *TtREL*, Bertók Béla level Pelsekey Sándornak és Dancsházy Sándornak. 1. 22. a. 2.

¹²¹ uo.

¹²² *TtREL*, Dancsházy Sándor: Missziói tervezet. *TtREL* 1. 22. a. 2., 1-3.

¹²³ i. m., 4.

jutalmazó harcával.”¹²⁴ Ekkor megfogalmazódik meg egy missziós lelkészi hivatal felállításának gondolata.¹²⁵

A missziós lelkészi hivatal felállítását egyre többen támogatják, így 1925. december 15-16-i kerületi gyűlésen munkába állítják az első missziós lelkipásztort, akinek Bertók szerint az egyik legfontosabb munkája, hogy a belmisszió szociális tevékenységgé váljék.¹²⁶ A lelkészi állás megszervezése mellett szólt az egyház felelőssége az ifjúságért is, ezt írta elő az egyházalkotmány is. Azt, hogy Bertók hogyan értelmezte a helyzetet és tényleg az egyház jövőjére tekintett, jól mutatja, hogy szerinte: „... mert meggyőződése, hogy ez az időszak a legalkalmasabb, a gyülekezeti lélek most a legfogékonyabb a sorsdöntő elhatározásokra s új jövő megalapozására,”¹²⁷. A belmissziós lelkipásztor hivatalába a kerületi közgyűlés Bertók Béla jelöltjét, Bácsy Gyula¹²⁸ lelkészt választotta meg.¹²⁹

Bácsy Gyula még a szolgálata megkezdése előtt készített egy munkatervet, mely népmissziós alapokon nyugodott. Ez azt jelentette, hogy a saját feladatkörét nemcsak a kerület, az egyházmegyék és a gyülekezetek sokrétű munkájának szervezésében látta, hanem figyelmet akart szentelni a különböző missziói szerveződéseknek, elsősorban a népmissziós mozgalmaknak. Céljául tűzte ki, hogy a belmissziót beépítse a gyülekezetekbe, ennek érdekében a gyülekezetek és presbitériumok körében tanácsadást tervezett végezni. És a belmisszió egyik fontos eszközének tartotta ébresztő és épületes iratok kiadását és terjesztését, ebben a kérdésben tehát egyetértett az őt megválasztató Bertók Bélával.¹³⁰

A missziós lelkészi hivatal betöltésével lezárult a kárpátaljai belmissziós mozgalom első, előkészítő szakasza, amikor is megfogalmazódott az igény és az irány, valamint létrehozták az ezt betöltő és végigvivő szervezeti egységet, illetve megtalálták a hozzá megfelelő embereket is.

¹²⁴ *TtREL*, Bertók Béla püspöki beszámolója a KRE közgyűlésén. 1924. jún. 25. I. 22. a. 2., 9.

¹²⁵ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 183.

¹²⁶ i. m., 184.

¹²⁷ *TtREL*, Bertók Béla püspöki beszámolója a KRE közgyűlésén. 1924. jún. 25. I. 22. a. 2., 9.

¹²⁸ Bácsy Gyula (szül.: 1873) 1897-ben kezdi a lelkipásztori szolgálatot, 1922-1925 között Feketepatakon, majd 1925-28 között Ujdávidházán szolgál. Ő a KRE első missziós lelkésze 1925-től egészen 1928-ig, amikor elvállalja a beretkei árvaház vezetését, amelyet 1935-ig végzi. Ekkor a munkácsi és a nagydobronyi árvaházak igazgatójává nevezik ki, amelyet egészen az 1941-es nyugalmazásáig betölt. Bertók Béla közeli munkatársa, 1935-1939 között püspöki titkára. - PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 423.

¹²⁹ *TtREL*, Jegyzőkönyv a KRE közgyűléséről. 1925. dec. 14., I. 22. a. 2. 23. sz.

¹³⁰ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 185.

A kárpátaljai belmissziót innentől kezdve Bertók Béla és Bácsy Gyula munkaközössége határozza meg.

A belmisszió megszervezése.

Ettől kezdve tehát a belmissziós munka legmeghatározóbb eleme a kerületi missziós lelkész, ezért foglalkoznunk, kell röviden ezzel a hivatallal. A missziós lelkész az egyházkerülethez tartozik, annak van alárendelve, és annak tartozik felelősséggel, továbbá javadalmazását is attól nyeri. Évente jelentést kell tenni a rendes kerületi közgyűléseken, amelynek hivatalból tagja, és missziós előadója, ezen kívül a püspöknek, tehát Bertók Bélának, rendszeresen jelenteni tartozik a gyülekezetekben folytatott munkáról. A hatásköre kiterjed a kerület minden egyházmegyéjére és gyülekezetére. Eszközéül a kerület három dolgot jelöl, az élő szót, az iratterjesztést és a szervezést. Tehát a missziós lelkésznek a gyülekezetekben kell szolgálatokat végeznie, lehetőleg úgy, hogy két évente minden gyülekezetbe legalább egyszer eljusson. E szolgálatok során fel kell keltenie az egyháztagok és a presbitérium figyelmét a belső építkezésre. Továbbá minden tőle telhetőt meg kell tennie, hogy az „...evangelizáció bevált eszközei: a belmisszió és a külmisszió sajtó termékei: a „Szeretet”, annak naptára, kis könyvei, a gyermek lap stb. minél szélesebb körben a nép kezébe jussanak.”¹³¹ Ezen kívül a missziós lelkész legfőbb törekvése arra kell irányuljon, hogy a gyülekezetekben legyenek bevezetve: az ifjúsággal való foglalkozás, a vasárnapi iskola, Biblia ismertető tevékenység, az evangelizáció elmélyítése, a diakónia és a már említett iratterjesztés. „Különös gondját kell, hogy képezze, hogy mindenütt, minden munka találja meg a maga legalkalmasabb munkását...”¹³² A belmissziós munka tehát a missziós lelkésznek megszabott irányvonalakon kezdődött meg és folytatódott a kerületben.

A belmisszió megindulásának akadályai.

Bertók Béla két fő problémát lát, amely akadályozza a belmissziót. Az egyik az, hogy sok lelkész maga áll a gyülekezetében folyó belmisszió útjába, a másik pedig az anyagi eszközök

¹³¹ *TtREL*, Bácsy Gyula: Szabályrendelet a kárpátaljai ref. egyházkerület missziói lelkészének missziójáról. 1925. jan., I. 22. a. 2., 2-3.

¹³² *TtREL*, Bácsy Gyula: Szabályrendelet a kárpátaljai ref. egyházkerület missziói lelkészének missziójáról. 1925. jan., I. 22. a. 2., 3.

hiánya. Talán az első a súlyosabb, hisz ez csak az egyházon belül van, míg a második már sokkal inkább azon kívül álló probléma.

Sok lelkész az egyházkerületben nem nézi jó szemmel a gyülekezetében folyó belmissziós munkát, sőt ahogy Bertók fogalmaz: „... a lelkészeink jó része még mindig nem csak, hogy érdeklődést nem tanúsít iránta (ti. a belmisszió iránt), hanem a szó szoros értelmében nyíltan ellenszegül abból a teljesen téves felfogásból indulva ki, hogy a gyülekezetben a lelkész beleegyezése nélkül még ilyen munkát sem szabad végezni.”¹³³ Ráadásul ezt úgy, hogy a felsőbb egyházi hatóságok szervezik a belmissziót, és az általa erre kijelölt személyek végzik. Bertók felismerte, hogy ha a lelkészek nem engedik a saját gyülekezetükben a belmissziót munkálkodni, akkor a szekták elviszik az embereket, mert azok munkásai nem kérik a helyi lelkipásztor engedélyét vagy véleményét. A püspök ezért határozottan kiállt az ilyen lelkészek ellen és utasította a missziós lelkipásztorokat, hogy az ilyen gyülekezetekben is végezzék a munkájukat, s mint fogalmazott: „... megkísérlik (ti. a missziós lelkészek) a Lélek erejével kikényszeríteni e lelkipásztorokat a gyülekezet angyalaivá lenni.”¹³⁴

A másik probléma, hogy az egyházkerületnek és az egyházmegyéknek nagyon szűkös anyagi erőforrásaik álltak a rendelkezésre a belmisszió folytatására. Ez elsősorban azért hátráltatta a belmisszió ügyét, mert még 1930-ban sem sikerült elérni azt, hogy a missziós lelkészi állásokat (az egyházkerületi és a két egyházmegyei) függetlenítsék, azaz a lelkipásztorok gyülekezetet is vittek, így kevesesebb idejük maradt a másik állásukra. Ezen kívül még gondot jelentett az utazás is, hisz egy missziós lelkésznek nagyon sokat kellett utazni, hogy feladatát betöltse, de persze ez is pénzbe kerül.

A belmisszió szociális jellege.

Mindenképp meg kell említenünk és a belmisszióon belül külön is ki kell térnünk az árvaházak kérdésére, amely a legelesettebbeknek kívánt segítőkezet nyújtani. Bertók és az egyházkerület már 1925-ben elkezdte tervezni egy jövőbeni egyházi fenntartású árvaház létrehozását. A tervezést egy időre félretették, mert közben az összegyház már döntött, hogy

¹³³ BERTÓK: Missziói munka, 2.

¹³⁴ uo.

Beretkén nyitnak egy ilyen jellegű intézményt, és a KRE is e projekt mögé állt be.¹³⁵ A kérdést majd csak a harmincas évek elején vették újra elő, amikor is egyszerre több árvaház megnyitását kezdték előkészíteni, az egyiket maga Bertók karolta fel, és személyesen keresett tervéhez anyagi támogatót. Ezt az intézményt Munkácson akarta megnyitni és az adomány segítségével meg tudták vásárolni a kinézett bérházat még 1935-ben, az intézmény vezetője pedig Bácsy Gyula lett, Bertók régi munkatársa, aki anno a beretkei is vezette, tehát ebben is szerzett már tapasztalatot. Ezen kívül lehetőség nyílt egy második intézmény megnyitására, hisz Bertók ehhez is tudott anyagi forrást szerezni egy nagylelkű adományozótól özvegy Perényi Lujzától, így a nagyszülősi árvaház az Atcél-Perényi Református Szeretet Árvaház nevet vette fel, és maga az névadó vállalta a vezetői szerepet.¹³⁶ Az épületek felújítási munkálatai elhúzódtak, de 1935. október 6-án kilenc árvával megnyílt a nagyszülősi, míg december 8-án hat gyermekkel a munkácsi árvaház.¹³⁷ Ezeknek támogatására Bertók megalapította a református segélyegyletet is. Erre még a két árvaház megnyitása előtt, 1935. június 17-én került sor Munkácson a Kárpátaljai Református Segítő Egyesület néven, ennek egyrészt az volt az oka, hogy így adó befizetése nélkül tudtak épületeket vásárolni az intézménynek, másrészt a tagjai által fizetett anyagi támogatások biztosították az árvaházak működésének anyagi fedezetét (ők pedig már az alapítás évének végén 570-en voltak).¹³⁸

Ezen kívül persze más szociális segítséget is igyekeztek nyújtani az egyháztagoknak, hisz fontos volt a kárpátaljai területben szegénygondozás is, ebben a gyülekezetek is részt vettek, továbbá több ad hoc akció keretében is folyt ilyen jellegű munka. Több ilyen segélyakcióban segédkezett, vagy szervezett Bertók Béla is (pl. ruhakiosztás stb.). Bár nem feltétlen mutatható ki Bertók munkája, de meg kell említenünk, egy másik akciót is, amely az idősekre koncentrált az ő segítségükre hoztak létre egy otthon Nagydobronyban, ahol 17 idős találhatott menedékre. Ebben az intézményben kezdte meg munkáját Kárpátalja első diakonisszája, sőt itt az otthonhoz csatolva később egy diakonisszaképzőt is felállítottak.¹³⁹ Ezzel ellentétben egyértelműen Bertók kezdeményezésére és szervezőmunkájára jött létre Zánkán egy üdülőközpont, amelynek ő persze a belmisszióban is fontos szerepet szánt, egyrészt

¹³⁵ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 328.

¹³⁶ i. m., 329.

¹³⁷ i. m., 330.

¹³⁸ i. m., 331.

¹³⁹ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 333.

konferenciák szempontjából, egyrészt pedig a szociálisan hátrányos helyzetűek nyaraltatása miatt. Végül azonban anyagi összefogás hiányában csak néhány barakkot állított fel a kerület.¹⁴⁰

Bertók Béla és a Napkeleti Baráti Kör.

Bertók és Szabó Béla missziós lelkipásztor a belmisszió belüli együttműködése idővel megromlott. Ezt pedig leginkább Szabó a Baráti Körön belül vállalt szerepe és munkája miatt következett be. A Napkeleti Baráti Kör, vagy rövidebben a Baráti Kör egy ébredési mozgalomnak tekinthető, melyet Szabó Béla alapított két lelkész társával, Tóth Kálmánnal és Simon Zsigmonddal, 1936 őszén Huszton.¹⁴¹ Az elején lelkészek és tanítók önszerveződő körként indult (később majd mások is csatlakoznak), ahol havonként összegyűlve tanulmányozták a Bibliát, és egyéb vallásos iratokat (pl.: Kálvin Institutióját, a II. Helvét Hitvallást), együtt olvasták az igét, énekeltek, imádkoztak.¹⁴² A közösség fő célja, hogy egymás lelki épülését elősegítsék továbbá, hogy a belmisszió munkájában szerzett tapasztalatokat megosszák, később pedig még a külmisszió is a látókörükbe került és megpróbálták annak az ügyét is előrébb vinni.¹⁴³ Szabó Béla, mint kerületi missziós lelkipásztor mindig beszámolt a közösség összejöveteléről Bertók Béla püspöknek, akinek elvben nem volt semmilyen kifogása az ellen, hogy a lelkészek összegyűljenek, és ilyen alkalmakon vegyenek részt, sőt még azt is elismerte, hogy ez építőleg hat az egyház életére, mégis távol maradt annak összejöveteleitől (bár Szabó többször is meghívta) és elég ridegen viszonyult hozzá. A konfliktus végül azért alakult ki, mert Bertók Béla nem látta Szabó Béla és rajta keresztül a Baráti Kör által folytatott belmissziói munka tervszerűségét. Továbbá kifogásolta azt is, hogy a belmissziós munka különböző irányokba történő folytatása során az erők szétforgácsolódnak, amely még az egységet is veszélyezteti, legalább is a püspök véleménye szerint. Bertók tehát ragaszkodott az egy irányba, egy terv alapján folytatott munkához, amely persze az ő nézete szerint lett meghatározva. Ebből heves vita alakult ki kettőjük között, amelynek végeredményeként Szabó Béla ugyan megmaradt a kerületi missziós lelkészi állásában,¹⁴⁴ de a munkában visszahúzódott,

¹⁴⁰ i. m., 341.

¹⁴¹ ORBÁN: Ébredési mozgalom, 239.

¹⁴² SZABÓ: Baráti köri összejövetel, 11.

¹⁴³ SZABÓ: Baráti köri összejövetel, 4.

¹⁴⁴ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 371.

főleg miután a kerületi közgyűlés megnyirbálta mind az ő, mind a Baráti Kör feladat- és hatáskörét.¹⁴⁵

Bertók Béla és az összegyház.

Bertók Béla, mint a kárpátaljai egyházkerület püspöke megválasztása és a kerület megalakulása után természetesen a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház vezetésében is tevőlegesen részt vett, már csak azért is, mert tagja volt hivatalból a zsinatának és a zsinatok közötti vezetői szerepkört ellátó Egyetemes Konventnek is. Mind a zsinatokon, mind pedig a konventi üléseken az egyházi élet különböző területeire egy-egy bizottságot hozott létre, amely hivatott volt azt a területet felügyelni, szervezni és ezzel kapcsolatba új határozatokat és törvényeket kidolgozni. Bertók Béla, mint püspök és ezáltal hivatalából fakadóan konvent és a zsinat egyik legtekintélyesebb képviselője volt, így sok bizottságnak volt a tagja és az elnöke. Már az első Léván 1923. június 17-én megnyílt Törvényhozói Zsinatnak az alelnökévé és három bizottság elnökévé (a lelkészválasztás-ügyi, a nyugdíjügyi és az egyházépítői) választják.¹⁴⁶ Ezt követően is folyamatosan részt vesz különböző bizottságok munkájában, amelynek felsorolásától a hely szűke miatt el kell tekintenünk.

Meg kell állapítanunk, hogy Bertók Béla egyházkerületi munkájával összhangban és talán annak elismeréseként több olyan bizottságnak is a tagja lett, amely kapcsolatban állt fő törekvéseivel. Az egyik ilyen fő törekvése, mint már tárgyaltuk, a belmisszió volt, ez a terület az összegyházban is hangsúlyt kapott, így az Egyetemes Konvent is létrehozta a maga Belmissziós Bizottságát, amelynek az elnökévé természetesen Bertók Bélát választották,¹⁴⁷ ennek tagja volt többek között Peleskey Sándor, Sörös Béla, akik mint láttuk a Szeretet néplapban is munkatársai voltak a püspöknek. Ezen kívül még egy fontos területe van Bertók bizottsági és összegyházi munkásságának, mégpedig a református teológiai szeminárium és a tanítóképző létrehozásának munkája. Ennek a két (vagy egy) intézménynek a szükségét már a Törvényhozó Zsinat utáni első konventi ülésen kimondják, és ez ügyben is felállítanak egy bizottságot, amelynek élére Bertók Bélát választják meg.¹⁴⁸ A teológiai szeminárium felállításának ő az egyik fő támogatója és szervezője, ő vezeti az intézmény felállítása előtt és alatt az anyagi források összegyűjtését és

¹⁴⁵ i. m., 370.

¹⁴⁶ PÉTER: Törvényhozói Zsinat jegyzőkönyve, 25–29.

¹⁴⁷ PÉTER: 1925. szept. 8-i Egyetemes Konvent jegyzőkönyve, 7.

¹⁴⁸ PÉTER: 1924. jan. 8-i Egyetemes Konvent jegyzőkönyve, 17.

kezelését. A szeminárium létrejötte után pedig, mint kárpátaljai püspök hivatalból tagja az igazgatótanácsnak.¹⁴⁹ Ezen kívül még a pénzügyekkel kapcsolatos bizottságoknak is a tagja volt, többek között nyugdíjügyi (amelyet a zsinat után is megtart a konventben), a református biztosítási iroda pénzügyeit felügyelő bizottságnak,¹⁵⁰ az Országos Református Egyházügyi Közalap végrehajtó bizottságának¹⁵¹ stb.

Az összegyházban betöltött szerepének csúcsára akkor ért, amikor 1938 májusában az elhunyt Balogh Elemér helyére őt választják meg a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Egyetemes Konventjének elnökévé, de itt már nem tudott jelentős munkát kifejtteni, hisz nemsokára, az 1938. november 2-i első bécsi döntés hatására a csehszlovákiai reformátusok nagy része visszakerült az anyaországhoz, ahol újra betagozódtak a magyarországi egyház testébe.¹⁵² Ezt követően annyiban vállalt részt a magyar református egyház vezetésében, hogy zsinatának, mint a tiszántúli kerület választott egyházközségi lelkesi képviselője tagja volt ahol a naplóbíráló bizottság munkájában is részt vett.¹⁵³ Ezen túl 1940-1942-re az Egyetemes Konventnek (ti. a magyarországi) szintén tiszántúli választott egyházközségi tagja, ahol a közigazgatási és a liturgiai szakbizottságok, és a misszióügyi bizottság diákmissziói albizottság munkájában vesz részt¹⁵⁴ Ezen kívül a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkesi tanácsbírója.¹⁵⁵ Bár ez persze már koránt sem járt annyi munkával és a felelősséggel, mint előző egyházvezetői tisztségei.

Bertók Béla és az állam kapcsolata.

Mint, ahogy már megállapítottuk, abban hogy a kárpátaljai református gyülekezetek egy önálló egyházkerületet hoztak létre, döntő szerepe volt az államhatalom állásfoglalásának, hisz az kijelentette, hogy a református egyház szervezetének igazodnia kell az állami közigazgatáshoz, és mivel Kárpát-Ukrajna a Csehszlovák Köztársaság autonóm része, ezért ehhez igazodva itt egy külön kerületet kell létrehozni.¹⁵⁶ Ez meg is történt, és az új egyházkerület

¹⁴⁹ PÉTER: 1925. szept. 8-i Egyetemes Konvent jegyzőkönyve, 46.

¹⁵⁰ i. m., 34.

¹⁵¹ PÉTER: 1927. nov. 22-i Egyetemes Konvent jegyzőkönyve, 46.

¹⁵² SZABADI: Itt viharzott át, 58.

¹⁵³ KISS: Névtár, 8.

¹⁵⁴ KISS: Névtár, 12–16.

¹⁵⁵ i. m., 181.

¹⁵⁶ PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 75.

püspökévé Bertók Bélát meg is választották és be is iktatták, csak hogy ezt követően az államhatalom nem volt hajlandó elismerni sem a kerület megalakulását, sem Bertók Bélát, mint annak hivatalos (lelkészi¹⁵⁷) vezetőjét. Hiába látogatta meg Bertók az 1923 novemberében kinevezett új kormányzót, dr. Beszkid Antalt 1924. február 16-án és mondta el a sérelmét, az intézkedésre tett ígéret után sem történt semmi változás.¹⁵⁸ Ennek persze a cseh állam felé az volt az előnye, hogy nem kellett folyósítania az államsegélyt a kerületnek, ez persze nagyon komoly problémákat okozott. Az államhatalom tehát nem tartotta be a hivatali utat sem a kerületben, ugyanis rendszeresen a püspöki hivatal kihagyásával, az esperesekkel vette fel a kapcsolatot, ezt persze Bertók sérelmezte is, és kérte, hogy az ilyen levelekre ne válaszoljanak.¹⁵⁹ Ebben az ügyben egészen 1927 novemberéig nem történt semmi változás, ezért Bertók Béla az épp esedékes konventi ülésen feltette kérdéseit ezzel kapcsolatban a jelene lévő dr. Stunda György kormánybiztosnak, aki azzal indokolta, azt hogy még mindig nem fogadta el az állam az új egyházkerületet, hogy magának az egyháznak az alkotmányát még nem hagyták jóvá.¹⁶⁰ A pénzt pedig azért nem küldték, mert a másik két egyházmegyének kiutalt összegben benne van a kárpátaljai kerületnek szánt rész is, persze ezek csak kifogások voltak, hisz a kárpát-ukrajnai kormányzás a többi egyház helyi részeinek fizette a támogatást.¹⁶¹ Ez az eset is jól mutatja, hogy az államhatalom folyamatosan kereste a jogi kibúvókat azért, hogy a református egyházat ellehetetlenítse.

Ebben a lehetetlen helyzetben egészen az 1930-as évek elejéig nem történt változás, ekkor azonban elkezdődtek a hosszas tárgyalások a református egyház, az ungvári és a prágai kormány képviselői között. A tárgyalások most eredménnyel jártak, hisz 1932. július 1-től az állam hivatalosan is elismerte a Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulását (amely 1923-ban történt!!!) és annak vezetőjeként Bertók Béla püspököt. Ettől kezdve, csak a püspöki

¹⁵⁷ Azért van a lelkészi zárójelben, mert ha hivatalos református egyház felépítéséből adódóan minden szerkezeti egységnek két vezetője van egy lelkészi és egy világi, de azért azt kijelenthetjük, hogy gyakorlatban a püspöknek nagyobb tekintélye és befolyása volt az egyházkerületi dolgaiban, mint világi vezetőnek, a főgondnoknak.

¹⁵⁸ *TtREL*, Bertók Béla püspöki beszámolója a KRE közgyűlésén. 1924. jún. 25., I. 22. a. 2., 4.

¹⁵⁹ *TtREL*, Bertók Béla levele az esperes úrnak. 1924. júl. 24. I. 22. a. 2.

¹⁶⁰ PÉTER: 1927. nov. 22-i Egyetemes Konvent jegyzőkönyve, 84-87.

¹⁶¹ uo.

hivatalon keresztül lépet érintkezésbe az állam az egyházzal, ezt pedig a szintén 1932. július 1-én tartott rendkívüli kerületi gyűlés örömmel fogadta és nyugtázta.¹⁶²

Összegzés.

Bertók Bélát már csak családi kötődései és gimnáziumi tanulmányai is predesztinálták a lelkészi pályára, hisz egy, az egyházhoz szorosan kötődő és annak alkalmazásában álló apával rendelkezett, aki tanítóként és kántorként dolgozott. Majd a gimnáziumi éveit egy patinás református kollégiumban, a sárospatakiiban végezte, innen kézzelfogható alternatíva volt a továbbtanulásra a helyi teológiai akadémia.

Ezt elvégezve azonban nem vezetett egyértelmű út a budapesti bölcsészeti tanulmányokig, amelyet a szűkös anyagi lehetőségei ellenére is vállalt, ezért pedig hajlandó volt mellékállásokat vállalni, így lett belőle újságíró, nevelő és ügyvédi írnok a fővárosban. Annak ellenére, hogy a már említett anyagi nehézségek miatt nem tudta befejezni ezt a szakot, még sem tekinthetjük felesleges időpocsékolásnak a tanulmányait, főleg ha azt nézzük, hogy később a munkájában mennyi hasznát látta ennek. A bölcsészeti tanulmányai során és az újságírásban, továbbá a Függetlenség napilap szerkesztőségébe szerzett tapasztalatát remekül fel tudta használni az egyházi iratmisszió megszervezésénél. A nevelői munkáinak és annak, hogy a budapesti tartózkodása idején részt vett a még gyerekcipőben járó Református Ifjúsági Egyesület munkájában (Szabó Aladár vezetése alatt), köszönheti azt, hogy jobban bele tudott látni a fiatalokat foglalkoztató dolgokba és magába a fiatalok között végzett egyházi munkába. Az ügyvédi írnoki munkájából tanultak miatt pedig a püspöki munkásságánál oly fontos egyházi és világi törvényeken és törvénykezésen is könnyebben igazodhatott el. A fővárosi bölcsészeti tanulmányok és mellékállások után elkezdett lelkészi pályája során pedig az egyházon belül szerzett fontos tapasztalatokat, leginkább az egyház életéről, a gyülekezetek működéséről és az egyháztagok életéről, gondolkodásáról és vallásosságáról. A lelkészi pályát persze a legalacsonyabb szinten kezdte, segédlelkész lett Biki Ferenc szatmári esperes mellett, tehát már lelkipásztori működése elején beleláthatott az egyházkormányzatba, hisz egy egyházmegye vezetője mellett dolgozhatott. Ezt követően káptalan-tanítói állást vállalva az oktatási életbe is betekintést nyerhetett, amelynek tapasztalatára, mint püspök is támaszkodhatott, hisz közvetetten

¹⁶² PEYER-MÜLLER: Kárpátaljai Református Egyház, 289.

az irányítása és felelőssége alá tartozott a kárpátaljai egyházkerület egyházi elemi iskolahálózata. Majd Zápszonyban 1901-ben, már mint vezető lelkész kezdett szolgálni. Korábban, mint említettük, itt bekapcsolódott a vidék és azon belül a szomszédos Mezőkaszony kulturális életébe; a kultúra pedig szintén jelen volt a püspöki munkássága során is az életében, hisz az általa szervezett egyházi irodalom figyelme a belmisszió mellett az egyházi kultúráját is igyekezte ápolni és fejleszteni. Még szintén itt a gyülekezeti ifjúságra is figyelmet fordít, hisz ifjúsági egyesületet szervez. Zápszonyban ezen kívül már megjelent abbéli nézete, hogy fontos szerepet tölt be a gyülekezetek és a hívek életében az irodalom, a könyvek, ezért egyházközségi könyvtárat is létrehozott. A következő gyülekezetében, Beregsurányban továbbra is jeleskedik az ifjúsági munkában, sőt többször vendégül látta a kor református ifjúsági mozgalmának egyik jelentős munkását, Meggyessy Bélát.

Ezt követően beregsurányi lelkészként kezd el részt venni és vállalni az egyházkormányzatban. Ezt a legalacsonyabb szinten kezdi, ugyanis először a beregi egyházmegye jegyzőjévé választják meg, majd innen fokozatosan emelkedik a hierarchiában, hisz ezt követően e.m.-i főjegyző, azaz gyakorlatilag az esperes helyettese lesz, majd pedig annak halála után őt választják meg esperessé, azaz Beregi Református Egyházmegye lelkészi vezetője lesz. E tisztségének betöltését megnehezítette a nemsokára kitörő első világháború, az ellenség előli többszöri menekülés, és a háború vége felé a forradalmak és az idegen hadseregek megszállásai és az állam felbomlása. Az új helyzetben (azaz egy újonnan létrejött államalakulathoz való kerülésben) egy újfajta munkában kell részt vennie, hisz eddig még az egyházkormányzatban is már régen kialakult és ennek köszönhetően kicsiszolódott jól működő egyházi közigazgatásban kellett dolgoznia, vezetnie az egyházmegyét, most azonban a református egyház testének felszabdalása után létre kell hozni egy új egyházi közigazgatási rendszert amelyben, mint a legnagyobb kárpátaljai egyházmegye vezetőjeként neki is részt kellett vennie. Először, mint ahogy azt már megállapítottuk nem ő volt a vezető hangadó, de megfontoltságával és óvatosságával a szervezkedés végére elérte, hogy az új egyházkerület megszervezésének végén már az ő javaslatai szerint döntenek el a lényegesebb kérdéseket, majd a megalakulás során őt választják meg a kárpátaljai e. k. lelkészi vezetőjévé, püspökké. Ennek köszönhetően az egyházi hierarchia csúcsára ért, amelynek lépcsőiből csak egyet hagyott ki, az egyházkerületi főjegyzői tisztséget, azaz a kvázi püspökhelyetteséget, ezt persze nem is tudta betölteni, mert az egyházkerület, amelynek a vezetője lett csak most alakult és vele egyszerre

választották meg az első e. k.-i főjegyzőjét is. Bár nem része a szorosan vett egyházi hierarchiának, de még is az egyházkormányzat legmagasabb fokának a Csehszlovákiában lévő református egyházban a konventi lelkészi elnökét tekinthetjük, amelyet Bertók 1938 májusában ér el, bár ezt a nemsokára bekövetkező első bécsi döntés miatt nem sokáig töltheti be. Ezt követően visszább lép az egyházi közigazgatásban, hisz az új egyházkerületében (hisz visszaáll a Trianon előtti állapot és a beregi e.m. is ide tartozik ezután), a tiszántúliban csak lelkészi tanácsbíró, ezen kívül a zsinat és az Egyetemes Konvent (ti. a magyarországi) tagja.

Eddig tehát sorra vettük azt, hogy a tapasztalatai, amelyeket még a püspökké választás során gyűjtött, miben is segítettek vagy határozták meg későbbi munkáját, most azonban térjünk rá konkrétan a püspöki munkásságára. Mint már megállapítottuk Bertók Béla nem elégedett meg az egyházi állapotok helyreállításával, azaz visszaállításával annak (vagy legalább megpróbálni megközelíteni azt), ami az első világháború és Magyarország, azon belül is a református egyház felbomlása előtt volt. Az új egyházszervezet felépítését nem tekintette végső célnak, ez csak egy biztos alap volt számára, amely során nekiállhat annak, hogy valami újat hozzon létre. A kárpátaljai református egyház külsejének tekinthető egyházi közigazgatás és szerkezet helyre állt, ettől kezdve Bertók Béla a belső megújításra törekedett, és ennek rendelt alá minden erőforrást. Ez pedig két irányban nyilvánult meg, ezt fejezi ki a dolgozatunk második része, amelyen belül két fontos témát tárgyalunk, az iratmissziót (vagy ahogy a korban inkább nevezték: a sajtómissziót) és a belmissziót. Mint már megállapítottuk az első is inkább a másodikat volt hivatva szolgálni, de azért kapott külön részt, ráadásul a belmisszió előtt, mert azt is meg kell állapítanunk, hogy bár a Bertók által létrehozott sajtóanyagok és kiadványok legfontosabb célja a belmisszió elősegítése, de semmiképp sem az egyetlen. Az „egyházársadalmi munkán” (ahogyan a belmissziót Bertók nevezte) kívül, ahogy már bemutattuk, szolgáltatta még a népnevelést és népművelést is, sőt arra is lelhetünk több példát, hogy a nemzeti identitástudatot is igyekezett fenntartani és erősíteni azt olvasóiban.

Ez a két nagy munkaterület (ti. az iratmisszió és belmisszió), amelyet a püspök támogatott szorosan összekapcsolódott egymással, hisz a sajtókiadványok támogatták a belmissziót, a belmisszió pedig igyekezett támogatni az egyházi iratterjesztést. Bertók először az iratmissziót kezdte kiépíteni és csak utána látott neki a belmisszió megszervezéséhez. Tehát először az „egyházársadalmi munka” egyik fő eszközét igyekezett megteremteni.

Azt megállapíthatjuk, hogy a két fő területen nem vállalt ugyanannyi részt a munkából. Mert míg az iratmisszió megszervezése szinte végig a saját kezében volt, hisz ő volt a szerkesztője és kiadója vagy vezetője az összes azon belüli egységnek, addig a belmisszió belül inkább a háttérben maradt, ugyan mindig közeli informális kapcsolatban volt a missziós lelkésszel, de mégis átengedte neki a konkrét munka szervezését. A belmisszió fő vezetői ugyanis a missziós lelkészek voltak, akiknek leginkább csak az elvi irányt mutatta meg, azaz hogy merre és hogyan kell haladniuk, a konkrét munkát és annak megszervezését rájuk bízta. Ezek az emberek persze az ő jelöltjeiként kapták állásukat, de munkájukba annyira nem szólt bele, inkább tanácsaival, személyes jelenlétével (ugyanis Bertók rendszeresen ellátogatott a belmisszió belül megrendezésre kerülő ifjúsági, nőszövetségi vagy más konferenciákra, ahol beszédeket mondott stb.) és az eszközök biztosításával igyekezete támogatni őket.

A missziós lelkészekkel szinte végig jó kapcsolatban voltak, ez csak Szabó Béla (Bácsy utódja ebben a tisztségben) ebbéli munkásságának a végén változott, amikor úgy érezte, hogy Szabó eltér az általa felállított és kijelölt úttól, és inkább egy másik utat akar járni, amelyet a Baráti Kör képvisel. Ez a kettőjük közötti vita odáig mérgesedik el, hogy Szabó végülis visszavonul a missziós tevékenységétől, de ezután nemsokára bekövetkezik az újraegyesülés a magyarországi egyházzal (ti. az első bécsi döntés következtében) és ezzel a Bertók által felépített gépezet (a kárpátaljai egyházkerület és azon belül az iratmisszó és a belmisszió különböző részei) szinte megszűnt, így elég kevés hatása lett. Ebből azt is megfigyelhetjük, hogy a püspök az általa felépített rendszerhez, amelynek megvolt a konkrét célja, azaz a belmisszió előmozdítása, az „egyház társadalmi munka”, nagyon ragaszkodott és a végén már nem volt hajlandó elfogadni más eszközt és utat, amely ugyanahhoz a kitűzött célhoz vezet (hisz a Baráti Kör is ugyanazon munkálkodott), amelyet azzal indokolt, hogy ezzel csak szétforgácsolják az erőket. Azt, hogy ez vajon hiba volt-e a részéről, vagy logikus döntés, ennyi idő elteltével sem lehet eldönteni. Bár ennél a kérdésnél ez talán hátrányt jelentett, de mindenképp Bertók Béla munkásságának legnagyobb előnye az volt, hogy az általa megfogalmazott célnak (amely egy jó irány volt, hisz ezt mások is egyértelműen elismerték, még ha más úton is akarták azt elérni) ragaszkodott, annak minden lehetséges erőforrást alárendelt (amelyből persze nem volt sok, talán ezzel is magyarázható az, hogy félt ezeknek a szétforgácsolódásától). Ő rendszerben látta a dolgokat, és egy rendszert építette fel, amelynek a célja az „egyház társadalmi munka”.

Rövidítések jegyzéke:

ápr.	április
aug.	augusztus
dec.	december
e. k.	egyházkerület
e. m.	egyházmegye
feb.	február
i. m.	idézett mű
jan.	január
júl.	július
jún.	június
KRE	Kárpátaljai Református Egyházkerület
máj.	május
márc.	március
nov.	november
okt.	október
pl.	például
stb.	és a többi...
szept.	szeptember
szerk.	szerkesztő
ti.	tudni illik
TtREL	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár
uo.	ugyanott

Felhasznált irodalom

Monográfiák:

BERTÓK, B. (szerk.): *A szeretet naptára az 1926-ik évre*, Beregszász, [kiadó nélkül], 1925.

BERTÓK, B. (szerk.): *A szeretet naptára az 1927-ik évre*, Beregszász, [kiadó nélkül], 1926.

CSOMÁR, Z.: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918—1938.)*, Ungvár, [kiadó nélkül], 1940.

FEDINEC, Cs.: *Iratok a Kárpátaljai Magyarság Történetéhez 1918-1944*, Dunaszerdahely, Fórum Intézet - Lilium Aurum, 2001.

KISS, GY. (szerk.): *A magyarországi református egyház egyetemes névtára 1941*, Budapest, Bethlen Gábor K. és Ny., 1941.

LADÁNYI, S. – PAPP, K. – TÖKÉCZKI, L.: *Egyháztörténet 2. Tankönyv és tanári kézikönyv 1711 – napjainkig*, Budapest, Református Pedagógiai Intézet, 1998.

PEYER-MÜLLER, F.: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1994.

PÉTER, M. (szerk.): *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház (Léva városában 1923. évi június 17-ik napján megnyílt) Törvényhozó Zsinatának jegyzőkönyve*, [hely nélkül, kiadó nélkül, év nélkül].

PÉTER, M. (szerk.): *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Egyetemes Konventjének Kassán 1924. évi január hó 8-án tartott ülésének jegyzőkönyve*, Rimasovska-Sobota-Dobsina, [kiadó nélkül], 1924.

PÉTER, M. (szerk.): *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Egyetemes Konventjének Losonczon 1925. évi szeptember hó 8-án tartott rendkívüli ülésének és Kassán 1926. évi május hó 25-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve*, Rimaszombat, [kiadó nélkül], 1927.

PÉTER, M. (szerk.): *A Szlovenszói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Egyetemes Konventjének Kassán 1927. Évi november hó 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve*, Rimaszombat [kiadó nélkül], 1928.

ROMSICS, I.: *Magyarország történelem a XX. Században*, [Hely nélkül], Osiris Kiadó, 2005.

TÁRNOK, GY.: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban*. Pápa, [kiadó nélkül], 1939.

SZABADI, I. (szerk.): *Itt viharzott át felettünk...I. kötet: Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2008.

Tanulmányok, cikkek:

Bertók, B.: Missziói munka a Kárpátaljai egyházkerületben, in: *Református Egyház és Iskola*, 10 (1930. december 28.), 2–3.

FODOR, K.: *A beregi egyházmegye története a presbiteri jegyzőkönyvek alapján (1914-1921)*, publikálatlan kézirat: a szerző magántulajdonában.

ORBÁN, M.: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936-1947), in: *Acta Beregsasiensis*, 8/2 (2009), 239–244.

SZABÓ, B.: Bertók Béla, in: *Református világszemle*, 4 (1935), 49-50.

SZABÓ, B.: Baráti kör összejövetel Nagyszöllősen, in: *Református Egyház és Iskola*, 17 (1937. március 13.), 11.

SZABÓ, B.: Baráti kör összejövetel Nagyszöllősen, in: *Református Egyház és Iskola*, 17 (1937. április 10.), 4-5.

VISKY, I.: A magyar református egyház elszakított részei a két világháború között, in: *Mediárium*, 3/1-2 (2009), 48-60.

[szerző nincs]: Néhány buzdító szó a „Kálvin-nyomda” érdekében, in: *Református Egyház és Iskola*, 8. (1928. március 25.), 1-2.

[szerző nélkül]: Szeretet Naptára, in: *Református Egyház és Iskola*, 6 (1926. október 31), 8.

Levéltári források:

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bácsy Gyula: Szabályrendelet a kárpátaljai ref. Egyházkerület missiói lelkészének missiójáról. 1925. január, Újdávidháza. TtREL I. 22. a. 2. 176.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla: Memorandum 1924. március 10. Munkács. TtREL I. 22. a. 2.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla, 1923. augusztus 27-i levél Pelsekey Sándornak és Dancsházy Sándornak, TtREL I. 22. a. 1/1923/92

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla, 1923. november 10-i levél Dancsházy Sándornak, TtREL I. 22. a. 1/1923/133.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla levele az esperes úrnak, Munkács, 1924. július 24. TtREL I. 22. a. 1/1923/217.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla levele Pálóczi-Cinke Istvánnak, 1924. december 7. Munkács, TtREL I. 22. a. 2/1924/371.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla levele Papp Józsefnek, 1924. május 24. Rimaszombat, TtREL I. 22. a. 1/1923/130.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla püspöki beszámolója a KRE közgyűlésén, 1924. június 25. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Bertók Béla püspöki jelentése a KRE közgyűlésén, 1925. december 14-15. TtREL I. 22. a. 2.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Biki Ferenc: Javaslat, 1921. július 20. Nagyszőlős. TtREL I. 22. a. 1/1923/52.8-11.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Biki Ferenc: Meghívó az egyházkerületi szervezkedést előkészítő tanácskozásra, 1921. július 30. Nagyszőlős. TtREL I. 22. a. 1/1923/52.5.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Biki Ferenc h. püspök, az 1923. március 8-án tartott közgyűlésén tett jelentése, TtREL I. 22. a. 1/1923/53.37-39.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Dancsházy Sándor: Missziói tervezet. Kelt: 1923. szeptember. TtREL I. 22. a. 1/1923/155.

Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára, A munkácsi ref. egyházközség anyakönyvéből a lelkészekre és családtagjaira vonatkozó adatok, Munkácsi R. E. iratai o.

Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára, Jegyzőkönyv, az 1941. április 24-én megtartott lelkeszválasztásról, Munkácsi R. E. iratai o.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv – 1921. augusztus 2. Beregszász, az egyházmegyék küldötteinek az egyházkerületi szervezkedés tárgyában kiküldött bizottság üléséről. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv a Kárpátaljai ref. egyházmegyék közös bizottságának 1921. október 9.-én Beregszászban tartott üléséről. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv, a KRE 1923. június 7-én, Munkácson tartott közgyűléséről. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv, a KRE „ad hoc bizottságának” Beregszászban, 1922. december 11-én tartott üléséről. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv, a KRE „ad hoc bizottságának” Beregszászban, 1923. február 7-én tartott üléséről. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv a KRE alakuló közgyűléséről, Beregszász, 1922. október 31. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv a KRE közgyűléséről, 1923. március 8. Beregszász, TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv a KRE 1925. december 14-15-én Munkácson tartott közgyűléséről, 23. Szám TtREL I. 22. a. 2.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv, a KRE Szavazatbontó Bizottságának 1923. április 17-én Beregszászban tartott üléséről. TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Jegyzőkönyv a Ruszinszói ungi ref. egyházmegye 1921. szeptember 5. gyűléséről, TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Kivonat a máramaros-ugocsai ref. egyházmegye 1921. június 30-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből II. szám, TtREL I. 22. a. 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Molnár Ferenc levele Bertók Bélának, 1924. március 26. Técső, TtREL I. 22. a. 2

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Pálóczi-Cinke István levele Bertók Bélának, 1924. december 1. Rimaszombat. TtREL I. 22. a. 2.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi levéltár, Papp József levele Bertók Bélának,
1924. július 3. Rimaszombat, TtREL I. 22. a. 1

Függelékek:

1. Függelék¹⁶³: Bertók Béla, a kárpátaljai református egyházkerület püspöke.

¹⁶³ SZABÓ: Bertók Béla, 49.

2. Függelék¹⁶⁴:

1. Bouwman Harm: *Az egyházfegyelem*. Ford. Galambos Zoltán. Kálvin ny., Beregszász, 1924.
2. Szabó Béla: *Egy vak leány csodálatos története*. Kálvin ny., Beregszász, 1924.
- 3–4. Peleskey Sándor: *Építő esetek*. Kálvin ny., Beregszász, 1924.
5. Nagy Lajos: *Kálvin* [Calvin Jean]. Az Isten igéjének diadalmas vitéze. Kálvin ny., Beregszász, 1924.
6. Vajas Klára: *Hol jártál Gyurika?* [Elbeszélés] Kálvin ny., Beregszász, 1924.
7. Nagy Lajos: *A kis Bodnár Mariska története*. [Elbeszélés.] Kálvin ny., Beregszász, 1924.
- 8-10. Bácsy Gyula: *Kis káté*. A református vallás alapigazságai. Konfirmandusok és bizonyos hitre vágyó lelkek számára. Kálvin ny., Beregszász, 1924.
11. Nagy Lajos: *Vallás nélkül*. [Elbeszélés.] [Kérsek János, Édesanyám imakönyve.] [Vers.] Kálvin ny., Beregszász, 1925.
12. Borsodi Kálmán: *Egyházi évkör*. Kálvin ny., Beregszász, 1925.
13. Szabó Béla: *Vallásunk és egyházunk a multban rövid áttekintésben*. Kálvin ny., Beregszász, 1925.
14. Zsemlye Lajos: *A kálvinizmus és a vagyon kérdése*. Kálvin ny., Beregszász, 1925.
15. Péter Mihály: *A magyar református lelkipásztor a történelemben*. Kálvin ny., Beregszász, 1925.
16. Péter Mihály: *A pátensek korának egyháztörténeti tanulságai*. Kálvin ny., Beregszász, 1926.

¹⁶⁴ FEDINEC: Iratok, 653–654